

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ
С. Бейішев атындағы Ақтөбе университетінің
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
Актюбинского университета им. С. Баишева
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

2010

№ 3 (29)

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ГЫЛЫМДАРЫ
ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ
РЕДКОЛЛЕГИЯ

КУСАНОВА Б.Х. – бас редактор – гл.
 редактор

АБДОЛЛАЕВ Х.Т.
 ҚАЙЫРҒАЛИЕВА М.Ф.
 МУСТОЯПОВА А.С.
 ШҮКІРОВ Ә.Қ.
 СЕЙЛХАНОВА Р.Б.
 ЕСЕНОВА Қ.Е.
 АБИЛЬДАЕВА К.М.

СҰЛТАН Ж. – жауапты шыгарушы

**С.Байішев атындағы Ақтобе
 университетінің
 ХАБАРШЫСЫ**

ВЕСТНИК
 Академического университета им.
 С.Башева

КҮРҮЛТАЙШЫСЫ
С.Бейішев атындағы Ақтобе
университетінің

УЧРЕДИТЕЛЬ
Академический университет им.
С.Башева
Компьютерде төрғен көркемдеген
Компьютерная верстка, дизайн

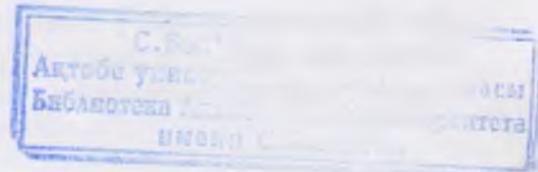
КАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АҚПАРАТ МИНИСТРЛІГІ БЕРГЕҢ КУӘЛПК № 4645-Ж,
29.01.2004 ж.

СВИДЕТЕЛЬСТВО № 4645-Ж от 29.01.2004 г. ВЫДАНО МИНИСТЕРСТВОМ ИНФОРМАЦИИ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

СЕЙЛХАНОВА Р.Б. О новой роли компьютеров в образовании.....	76
КОНЫСБАЕВА Ж.О. Особенности расчета по пределным нагрузкам и схематизации диаграммы растяжения.....	80
БАРБОСЫНОВА Г.Е. Виды рекламной продукции и их размещения.....	82
НАКИЛБЕКОВА А.Н. Практическое применение фэн-шуй в интерьере.....	84
НОГАЕВ Қ.Б. Этномәдени оқытудың ұлт дамуына тигизетін аспері.....	88
НҮРТАЕВ Ю.А. Өнер аренасындағы графика.....	91

ЭКОНОМИКА ГЫЛЫМДАРЫ
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

БУХАРБАЕВ Ш.М., БУХАРБАЕВ А.Б. Индустриалды- инновациялық саясат – экономикалық тұрақтылықты камтамасыз етудін негізі.....	95
ИЗГАРИНА Г.К. Специфика инфляционных процессов в Республике Казахстан.....	99
БЕГАЛИНА С.Б. Совершенствование системы развития человеческих ресурсов в коммерческих банках.....	105
БІЗДІҢ АВТОРЛАР-НАШИ АВТОРЫ	108

**С.БӘЙШЕВ АТЫНДАҒЫ АҚТӨБЕ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

**ВЕСТНИК
АКТЮБИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМ. С.БАИШЕВА**

**№ 3
(29)
2010**

Научный журнал

*Уи айда бір рет қазақ, орыс, ағылшын
және қытай тілдерінде шығады*

**РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕЦЕС
РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ**

АХАН Б. – төрага – председатель,
философия гылымдарының докторы,
профессор

ҚҰСАЙЫНОВ Х. – экономика
гылымдарының докторы, профессор

КУСАНОВА Б.Х. – тәрағаның
орынбасары – зам.председателя,
филология гылымдарының докторы

АСАРОВ А. – философия
гылымдарының докторы, профессор

ШӘПТІБАЕВА К.Б. – әлеуметтану
гылымдарының докторы, профессор

СҮЛТАНГАЛИЕВА Г.С. – тарих
гылымдарының докторы, профессор

ТЕКТИФҮЛ Ж.О. – филология
гылымдарының докторы, профессор

ЖАНПЕЙСОВА Н.М. – филология
гылымдарының докторы, профессор

ЖАРЕКЕШЕВ Х.Б. – экономика
гылымдарының докторы, профессор

*Выходит один раз в три месяца на
казахском, русском, английском и
китайском языках*

**МАЗМУНЫ
ОГЛАВЛЕНИЕ**

**ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ГЫЛЫМДАРЫ
СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ**

ФРИЗЕН Д.Я. Борьба за землю в западном казахстане в XIX веке и ее характерные особенности.....	3
АБИЛЬДАЕВА К.М. К проблеме индивидуализации обучения в школе.....	9
РСАЛИЕВА Ж.А. Гендірлік саясат.....	14

**ФИЛОЛОГИЯ ГЫЛЫМДАРЫ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ**

САЛОВА С. А. Анакроонтика М.В. Ломоносова и французская философская традиция XVII века.....	16
КАСЫМОВА О.П., ХАЙДАРОВА Э.Р. Корневые слова семантической группы «насекомые» в современном русском языке.....	24
ИСАКОВА С.С. Терминологиялық норманың өлимелдері.....	28
ЖАЛАЛОВА А.К. Ағылшын фразеологіясының теориялық мәселелері.....	31
ЕРМЕКБАЕВА Г.Г. Етістік категориясын оқыту барысында оқушылардың тілін дамытудың психологиялық негіздері.....	39
ҮЙКАСБАЕВА Б.Б. Effectiveness of word building in constructing stylistic devices.....	44
ИСАКОВА А.С. Сөйлеу тілінің тілдік тұлғаны калыптастырудагы ролі	54
ӘЗИ Е.А. Арлы жырдың арысы.....	58
ЕГИЗБАЕВА Л.Е. Проблемы в методике преподавания иностранных языков.....	63
СҮЛТАН Ж. Қазак тілінің ұлттық корпусын жасау ерекшеліктері.....	73

САКТАФАН БЭЙШЕВ АТЫНДАГЫ АҚТӨБЕ УНИВЕРСИТЕТИ

ЭЛЕУМЕТТИК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ФЫЛЫМДАР СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

ФРИЗЕН Д.Я.

БОРЬБА ЗА ЗЕМЛЮ В ЗАПАДНОМ КАЗАХСТАНЕ В XIX ВЕКЕ И ЕЕ ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ

Бесспорно, что одним из наиболее актуальных вопросов для общественной жизни населения Западного Казахстана XIX века был вопрос о земле, ее общинном распределении, производительности, и конечно о частной земельной собственности. Все эти аспекты чрезвычайно важны для исследования настоящей научной проблемы, поскольку в данном случае мы можем отметить наличие самых противоречивых сторон в развитии поземельных отношений в регионе. Здесь проявлялось и влияние государственной аграрной политики, а также традиционные в казахском обществе земельные отношения, бывшие долгое время закономерными факторами решения земельных споров и противоречий на основе ранних обычаев. Поэтому следует рассматривать проблему и с внутренних аспектов, присущих обществу и влиянию внешних причин, связанных с политикой царского правительства, а также природными условиями, социальными аспектами и т.д.

В отношении аграрной политики правительства во многом проявлялось влияние местной администрации, в частности Оренбургского губернского правления. В письме Оренбургской пограничной комиссии в губернское правление отмечалось: «Оренбургский и Самарский генерал-губернатор имея ввиду значительное поступление жалоб от киргизов, указывающих на недостаточное ограждение прав их на кочевание, 7 ноября сего года (1852 г.), за № 1212 предложил между прочим Областному правлению, войти в соображение об общих мерах к пресечению и ограждению кочующих, от всякого стороннего стеснения, и о заключениях по сему предмету ему донести. Во исполнение сего, Областное Правление имеет честь донести Вашему Превосходительству, что так как, Зауральская степь в настоящее время находится в общем нераздельном пользовании киргизов, и никто из них никаких особых прав на исключительное пользование отдельными участками земли не имеет, то Правление покуда не видит возможности на искоренение в степи беспорядков, происходящих от самовольного завоевания одними ордынцами у других поземельными угодьями, то беспорядки эти, по мнению Правления, должны будут прекратиться сами собой, при введении в действие проектируемых

согласно предложению Его Высокопревосходительства господина Генерал-губернатора от 19 августа 1861 года, Правил, относительно наделения киргизов участками земли под оседлое хлебопашество» [1].

В данном случае отчетливо видно, что помимо развития скотоводства, которое безусловно преобладало, местная администрация стремилась увеличить размеры вовлечения казахского населения в развитие земледелия.

Относительно возникающих поземельных споров Оренбургское областное правление писало также Оренбургскому губернатору: «Между кочующими в 28 дистанции по реке Яхми-Каргале киргизами жагалбайлинского рода, возникли недовольства и споры из-за поземельных угодий, о чем в минувшем апреле лишь поступили к Управляющему Областью для просьбы. Вследствие сего, согласно отзыву Управляющего, областное правление предписав чиновнику для контроля в степи, подпоручику султану Сейдалину отправиться в 28 дистанцию на места, из-за которых идет помянутый спор, и удостоверившись, на чьей стороне справедливость, доставить обиженным удовлетворение безобидным переделом земли. Имею честь донести об этом Вашему Превосходительству и покорнейше просить о назначении о назначении означенному чиновнику, на основании Высочайше утвержденного в марте 1859 года положения Комитета Министров о контрольных чиновниках, подъемных по настоящей командировке денег в высшем по чину размере, так как султан Сейдалин подъемные может получить однажды в год, а командируется в степь в течение года по нескольку раз.

При этом Правление долгом считает доложить Вашему Превосходительству, что Управляющий областью, имея ввиду предложения генерал-губернатора, данные Областному Правлению от 10 августа и 7 ноября 1861 года, о том чтобы: 1) Составить проект правил, на которых можно дозволять киргизам заводиться оседлостью; 2) Войти в соображение об общих мерах к пресечению в степи беспорядков, происходящих от самовольного завладения одними ордынцами у других поземельными угодьями, и к ограждению правых от всякого стороннего стеснения – и признав помянутую командировку султана Сейдалина, считаем весьма удобной для того, чтобы по окончании оной, поручить ему собрание различных данных, необходимых для разрешения предложенных правлению от генерал-губернатора задач, предписав Сейдалину заняться еще и означенным предметом и потом предоставить к нему, как наблюдения, которые от сделает, так и собственные соображения» [2].

Таким образом, для местной администрации наиболее существенным моментом было обеспечение правопорядка в степной полосе, что также могло способствовать более глубокому проникновению царского правительства в Западно-Казахстанский регион, устанавливать здесь свою власть.

Среди казахского населения также отмечены многочисленные случаи поземельных споров и тяжб, что отражается в источниках. Областное правление Области Оренбургских киргизов докладывало: «Областное правление имеет честь донести, что в последнее трехлетие поступали беспрестанные жалобы киргизов Джекеева, Джакаимова, Джанкельчева и киргизова отделения Чиклинского рода на стеснение их и самовольство в

пользовании кочевыми местами, и вследствие сего, на противодействие разных им занятиям, хлебопашеству, постройке мукомольной мельницы и т.д.. Со стороны их соседей киргизов Кабаков и Тлякова отделения» [3].

К тому же между населением различных областей наблюдались случаи перекочевок, что не совсем устраивало царскую администрацию, т.к. в этом случае нарушались принципы административного деления региона. Например, на Мангышлаке возникала неоднократно проблема о перемещении кочевников и выработке норм для этих ежегодных переселений. «С недавнего времени Мангышлакское начальство возбудило переписку о переселении всех адаевцев Уральской области в его ведомство, основываясь на заявлении некоторых аульных старшин и влиятельных киргиз, будто бы все адаевцы желают переселения. Между тем большинство адаевцев вовсе этого не желают и просят оставить их в Уральском ведомстве» [4]. Этот факт и подтверждался в ходе посещения степи Оренбургским генерал-губернатором. Во время обзора степи в 1875 году губернатором Оренбургского края, почетные адаевцы обращались к нему с просьбой оставить их в Уральской области [5].

Среди официальных писем к Оренбургскому губернатору неоднократно отмечались случаи о размежевании земель, вмешательстве в данный процесс чиновников местной администрации. Бий Средней части Чиклинского рода Букей Карагулов писал Оренбургскому генерал-губернатору А.П. Безаку в 1862 году, что ввиду нехватки пастьбищ, перекочевали на другие зимние пастьбища, всего 50 кибиток, на урочище Кундуз и Караколь. «Мы никак не предполагали, чтобы мы были когда-либо удалены с настоящей нашей кочевки, тем более, что вследствие просьбы отца моего, киргиза Караула Кулекаева, принесенной в прошлом году в Областное правление Оренбургскими киргизами, Султан-правитель Средней части объявил мне и родственникам моим, что мы должны постоянно кочевать на вышеуказанных местах. Но ныне командированный Областного правления чиновник Султан Сейдалин объявил мне и моим родственникам, чтобы мы удалились с занимаемых нами мест, которые предназначены во временные летние кочевки» [6]. Само Оренбургское областное правление отмечало, что при развитии земледелия, поземельные споры и размежевание территорий должны стать под особый контроль областей. «По избрании и описании каждого свободного участка в общих чертах, Областное правление делает распоряжение о воспрещении киргизам распашек в пределах этого участка и устройства зимовок, и затем описание в каждом участке с отзывами местных киргизов, представляет Главному Управлению Западной Сибири, которое комантирует межевщика для обмежевания и подробной съемки с участка с расписанием удобных мест для заселения переселенцев и составлением общего исполнительного плана, который по утверждению установленным порядком препровождается в областное правление» [7].

Безусловно, что развитие земледелия было важным процессом для правительства и это было связано с вопросом о начале аграрной колонизации Западного Казахстана. На предложение Западно-Сибирского генерал-губернатора рассмотреть вопрос о колонизации Тургайской и Уральской областей Оренбургский генерал-губернатор рассматривал проблему, советуясь в областными губернаторами. Уральский военный губернатор писал: «На предложение это имею честь донести Вашему

Высокопревосходительству, что выработанные Сибирским Начальством о колонизации в степных областях Акмолинской и Семипалатинской правилами, к Уральской области, по мнению моему применимы быть не могут, как объяснение к представлении моем от 11 декабря 1874 года, по неизбежным затруднениям в общественном управлении и полицейском надзоре по неимению в степи органов областной администрации и ограниченному штату чинов уездных полицейских управлений» [8]. К тому же областные правления были недостаточно подготовлены к началу колонизации, т.к. не имели четких и полных сведений о землях, их плодородии. «Положительно невозможно с точностью сказать, где именно, и в каких размерах могут быть отделены участки для поселений, чего в глубине степи вообще весьма мало, и для надобности киргизов хороших и удобных для хозяйства участков. И ближе к линии зимовые стойбища киргизов настолько уже многочисленны, что сами киргизы чувствуют стеснение в пахотных и сенокосных местах, через что возникают с каждым годом новые споры, тяжбы и жалобы по притензиям на право пользования тем или другим участком» [9]. Вообще поземельные споры наполнили областную канцелярию. Уральский военный губернатор писал: «Споры эти нередко вызывают ссоры и драки, нарушающие общественный порядок, возбуждают следствия, и вообще настолько усложняют переписку по управлениям, что областное начальство озабочено уже преисканием мер для устранения подобных неблагоприятных условий для хозяйства и общего спокойствия в пользовании участками» [10].

После некоторого времени правительство облегчило для населения условия переселения на новые земли. По словам А.А. Кауфмана: «Значительно облегчив выдачу разрешений на переселение, правительство, в лице Сибирского комитета и вновь созданного в конце 1896 года Переселенческого управления Министерства внутренних дел, обратило свое внимание на то, чтобы придать переселенческому движению в Сибирь возможно большую сознательность. Общеизвестный факт, что переселенческое движение носило, а отчасти и продолжает носить в значительной мере стихийный характер. Раз в какой-либо метенности появилась «переселенческая горячка», люди оставляют родные места, сплошь и рядом, без сколько-нибудь ясного представления о том, куда им предстоит переселиться. На переселение пускаются то под влиянием писем от более ранних переселенцев, изображающих «новые места», нередко в совершенно ином свете, то под влиянием распространяющихся среди крестьян, всегда более или менее далеких от истины слухов о сибирском приволье, под влиянием которых переселенцы часто двигаются в глуши совершенно на удачу, не имея действительного представления даже о самой местности, куда они направляются, и часто вполне обманываясь в своих ожиданиях при приходе на новые места. Подобные слухи возникают по в всякому. Иногда по самому неподходящему поводу, как не раз отмечалось и литературой, и официальными источниками, и как подтверждается последним официальным изданием канцелярии Комитета Министров, таким поводом служило каждое распоряжение Правительства, касавшееся до переселения, даже известный циркуляр 1892 года о приостановке переселения в Сибирь. Мало пользы приносила в данном отношении доступная для народа литература; по вполне справедливому замечанию составителя «Колонизации Сибири», народные книжки о переселении, в

большинстве случаев изображают жизнь в Сибири, скрывая дурные стороны ее, в освещении, наиболее привлекательном для народа представлений, и как бы подтверждают печатным словом крайне искаженные ходячие слухи о Сибири. Орудием для распространения в народе более правильных представлений о Сибири, и об условиях переселения было избрано, прежде всего, печатное слово. Первым шагом в этом направлении была изданная в конце 1896 года, по инициативе статс-секретаря Кулошина, полторакопечная книжка «Сибирское переселение», которая распространена была, через уездных крестьянских учреждений и с земских управ, в количестве 400000 экземпляров, а затем за систематическую издательскую деятельность в данном направлении взялось вновь учрежденное Переселенческое Управление, которое выпускает с одной стороны, справочные, или предназначенные для должностных лиц, соприкасающихся с крестьянами на местах выхода переселенцев, а с другой – народные брошюры со сведениями о Сибири и об условиях переселения и устройства на новых местах» [11, С. 19-20].

Однако местная администрация не смогла в полной мере соответствовать необходимым требованиям к обустройству переселенцев. Губернская администрация, например, требовала указать размеры и площади земли, которое занимает Уральское укрепление, будут ли все выделенные земли удовлетворять всем требованиям. Об этом сообщал и Главный штаб военного министерства в штаб Казанского военного округа [12].

После начала интенсивного переселенческого движения, земельные споры возросли с большей силой и стали происходить значительно чаще. В докладной записке есаула султана Шигаева, Управляющий 1 частью Прикаспийской Внутренней Орды Кучук Гали Шигаев докладывал Начальному Оренбургской Пограничной комиссии генерал-майору М.В. Лодыженскому, что поступила очередная просьба населения из Ставки остаться во владении султана Шигаева возле Камыш-Самарских озер, с выполнением всех обязанностей. Султан хотел вернуться в Кызылкуртский род и управлять им, так как он не мог найти общее взаимопонимание с однородцами [13]. Приведем еще один факт. Между землями Оренбургских казаков и Тоболом происходила длительная земельная тяжба. Казахи родов жаппас, аргын, кыпчак, будучи стесняемы земельными отводами земли, со стороны войскового начальства и обывателями, переселились на линию и стеснили старожилов-кочевников. Споры были между казахами рода тилем. Между казахами родов есентемир, маскар, из-за участков по реке Уил. Приходилось ждать обследования до наступления морозов осенью 1864 года [14].

Земельный вопрос являлся одним из ключевых для Западно-Казахстанского региона, как впрочем и для всей страны. А.Д. Арманд совершенно верно отмечает, что человек беспристрастно эксплуатирует природные богатства, предоставляя силами саморегулирования самим восполнять нанесенный природным системам ущерб. Сюда относится вырубание лесов, периодическое восстановление плодородной почвы путем превращения ее в замен, или в пар, загрязнение почвы, водоемов, атмосферы, отходы производства. Нередко интересы людей требуют, чтобы творческие способности систем окружающей среды былидержаны, усилены, направлены в нужное русло. Посадки леса на месте

вырубок, по склонам развивающихся оврагов, в степи, биологические приемы борьбы с вредителями сельского хозяйства – примеры совпадения хозяйственных задач с возможностями природных механизмов саморегулирования. Иногда активность природных ресурсов приходится сдерживать, сохраняя их внеустойчивом состоянии на ранней стадии развития. К таким системам можно отнести реки со спрятанными излучинами, сваланное поле. Иногда опыт учтен и выводятся породы скота, домашних животных, сельскохозяйственных культур. На механизмы саморегулирования опирается архитектура парковых ландшафтов, или проект мелиорации сухих степей. [15, С. 5-6].

Таким образом, аграрное развитие Западного Казахстана было связано не просто с политическими и социальными аспектами, но и с влиянием природно-географического фактора. К тому же влияние прородного фактора возрастало все больше по мере движения вперед исторического процесса. Поэтому взаимосвязь всех аспектов социально-экономической, политической жизни общества оказывали непосредственное влияние на аграрный вопрос в регионе.

Литература:

1. ГАОО (Государственный архив Оренбургской области). Ф. 6. Оп. 10. Д. 8112. Л.26.
2. Там же, Л. 9.
3. Там же, Л. 11.
4. Там же, Оп. 17. Д. 219. Л. 4.
5. Там же, Л. 9.
6. Там же, Ф. 10. Оп. 9. Д. 3. Л. 18-19.
7. Там же.
8. Там же, Л. 17.
9. Там же.
10. Там же.
11. Кауфман А.А. Сибирское переселение на исходе XIX века. Историко-статистический очерк. – Спб, 1901. – 92 с.
12. РГВИА (Российский государственный военно-исторический архив), Ф. 1420. Оп. 2. Д. 61. Л. 10.
13. ГАОО. Ф. 222. Оп. 2. Д. 4. Л. 12 об.
14. Там же. Ф. 6. Оп. 17. Д. 79. Л. 5.
15. Арманд А.Д. Самоорганизация и саморегулирование географических систем. – М., 1988. – 260 с.

ТҮЙИН

Бұл мақалада XIX ғ. Батыс Қазақстанның аграрлық мәселесі сөз етіледі.

RESUME

The article attempts to give the objective analysis of agrarian relations development in the Western Kazakhstan at the XIX century.

АБИЛЬДАЕВА К.М.

К ПРОБЛЕМЕ ИНДИВИДУАЛИЗАЦИИ ОБУЧЕНИЯ В ШКОЛЕ

Индивидуализация обучения – это организация учебного процесса, при котором выбор способов, приемов, темпа обучения учитывает индивидуальные различия учащихся, уровень развития их способностей к учению. Дифференциация рассматривается как необходимое условие гуманизации и демократизации образования, поэтому сегодня в школах активно внедряются дифференцированные и разноуровневые подходы в образовании, при этом следует различать понятия «дифференцированное обучение» и «дифференцированный подход». В первом случае рассматриваются социально-экономические, правовые, организационно-управленческие, дидактические аспекты обучения. Во втором случае речь идет о научной разработке дифференциированного подхода к каждому ученику для решения проблемы отбора, формирования и коррекции развития личности в избранной области обучения.[1: 46].

В обучении русскому языку нерусских учащихся дифференцированный подход имеет особое значение. В силу специфики русского языка как учебного предмета наблюдается значительный разрыв в восприятии неродного языка разными учащимися, в связи с чем ориентация обучения русскому языку на личность учащегося должна связываться с дифференциацией. Как правило, дифференциация проявляется в двух видах – это уровневая и профильная (в старших классах) дифференциация. В начальных классах ведущим направлением является уровневая дифференциация обучения, сущность которой заключается в различии требований, предъявляемых к учащимся, когда, занимаясь по единой программе и одному учебнику, ученики получают возможность усваивать программный материал на разных уровнях, но не ниже базового уровня. Это принципиальное отличие уровневой дифференциации обучения требует специальных приемов организации учебного процесса.

В настоящее время в практике работы национальной школы идет интенсивный поиск путей осуществления уровневой дифференциации в обучении русскому языку. На методических совещаниях, курсах повышения квалификации, на страницах педагогических журналов ведется широкий разговор по проблемам внедрения новых концептуальных идей дифференциированного обучения в практику преподавания русского языка. Отсутствие четких методических рекомендаций и специально разработанных дидактических материалов затрудняет работу учителя-руссиста, не способствует эффективному процессу обучения русскому языку учащихся национальной школы. Хотя в последние годы в ряде публикаций прямо или косвенно

дифференциации обучения русскому языку с учетом необходимости достижения всеми учащимися обязательных результатов, однако многие в условиях национальной школы аспекты дифференцированного подхода (содержание, место индивидуальной работы, принципы разработки дифференцированных заданий для разных групп, особенности дифференциированной работы на различных этапах начального изучения русского языка и др.) остаются нерассмотренными в методической науке Казахстана.

Различные аспекты данной проблемы освещены в работах ученых и методистов: Т.В.Азаровой, М.М.Анцибор, А.А.Бударного, И.Т.Бутузова, А.А.Кирсанова, А.Н.Конева, Х.И.Лийметса, И.Лаужикаса, А.А.Мартынович, Н.А.Минайлова, А.А.Метса, Т.М.Николаевой, Л.А.Осколковой, Я.И.Отс, А.А.Поповой, Е.С.Рабунского, Х.Х.Сикка, И.Э.Унт, И.С.Якиманской и др.

Сказанное выше настоятельно требует разработки методических основ и механизма реализации уровневой дифференциации в практике обучения русскому языку и начальных классах казахской школы. Это определяет актуальность исследования, общей целью которого является совершенствование процесса обучения русскому языку учащихся национальной школы путем реализации дифференцированного обучения. Кроме того, если не подготовить учащихся на выпуске начального этапа к дальнейшей дифференциации, то будут упущены время и возможности. Ясно, что на этом этапе обучения, который можно назвать ориентационным и подготовительным, дифференциация должна быть незначительной, не может быть жесткой, резкой дифференциации. Ученику нужно помочь осознать степень своего интереса к предмету и оценить возможности владения им с тем, чтобы на последующих этапах он мог сделать осознанный выбор в пользу углубленного, профильного или общеобразовательного изучения русского языка.

Таким образом, существует противоречие между объективно существующими потребностями в дифференциированном обучении русскому языку в национальной школе и реальной школьной практикой. Разрешение этого противоречия определяет актуальность проблемы.

Проблема исследования состоит в разработке методических основ и механизма дифференциированной работы, которая направлена на осуществление уровневой дифференциации, предусматривающей достижение базового уровня изучения русского языка всеми учащимися начальной казахской школы и одновременное создание условий для усвоения учебного материала на более высоком уровне.

Обучение русскому языку учащихся начальных классов национальной казахской школы может быть эффективным, если в основу обучения будет положена система дифференцированных упражнений на выбор облегченного или усложненного характера, предлагаемых в определенных сочетаниях типов и видов заданий и рассчитанных на поступательное продвижение в учебе. Различной организацией учебно-воспитательного процесса на уроке русского языка с учетом

воспитательного процесса на уроке русского языка с учетом индивидуальных особенностей учащихся и уровня их обученности, изменяя формы и содержание заданий, их последовательность и дозирование учебно-психологического воздействия, можно добиться выравнивания слабых учащихся до нормы, обеспечивающей в дальнейшем включение их в общий режим работы класса. В то же время система постепенно усложняющихся заданий углубляет знания сильных учеников.

Экспериментальная учебная система позволяет в экспериментальных классах по сравнению с контрольными в статистически значимых пределах: повысить уровень знаний, умений и навыков; повысить уровень умений самостоятельной работы; повысить уровень общих умственных способностей; уменьшить относительное отставание учеников.

Практическая значимость такой работы состоит в том, что разработана система дифференциированного обучения русскому языку ~~и~~ русских учащихся с учетом их индивидуально-психологических особенностей, которая экспериментально проверена в начальных классах казахской школы. Данная система упражнений может быть использована в учебных пособиях для казахской школы различного типа и профиля, а также при обучении русскому языку учащихся других тюркоязычных школ.

Таким образом, в данной работе под дифференциацией мы подразумеваем учет индивидуальных особенностей учащихся в той форме, когда учащиеся группируются на основании каких-либо особенностей для отдельного обучения. Индивидуализация – это учет в процессе обучения индивидуальных особенностей учащихся во всех его формах и методах, независимо от того, какие особенности и в какой мере учитываются.

Учитель национальной школы остро нуждается в конкретных рекомендациях, какие задания наиболее целесообразны в работе с учеником определенной условной группы (с учетом развития ученика и ~~и~~ лектничности процесса обучения). Нужны не «рецепты», а конкретные рекомендации по адресу той или иной группы учащихся. На наш взгляд, ~~р~~ причин не позволяет сегодня учить младших школьников в соответствии с их возможностями: слабое знание учителем ~~и~~ндивидуальных особенностей детей и умение учитывать их в учебном процессе, трудности создания оптимальных условий на уроке для развития каждого ученика, ставка на заучивание, резко ограничивающая активную самостоятельную умственную работу школьников, что ведет к недостаточной осознанности знаний, неумению младших школьников свободно применять их в новых условиях. Больше при всего при такой методике обучения страдает индивидуальное развитие ученика с высокой обучаемостью, поскольку усвоение знаний у них идет гладко, а другие стороны личности находятся вне поля зрения учителя. Стремясь как-то ~~занять~~ познавательные возможности учащихся, учителя часто дают ~~занятим~~ задания различной степени трудности. Однако результаты и

обсуждаются. Суть работы сводится к проверке задания учителем и выставлению отметки ученику.

В результате класс превращается в группу индивидуумов, не связанных между собой совместной деятельностью, у более удачливых возникает самоуверенность, ведущая к проявлению зазнайства, менее настойчивые перестают проявлять нужное волевое усилие и постепенно выравниваются со средними учениками. Так создаются условия, при которых разные по способностям ученики овладевают одинаковым объемом знаний в одно и то же время, на одном и том же уровне. Учителя могут избежать подобных неудач, если будут видеть в ребенке не только ученика, которому должны дать определенный объем знаний, но, прежде всего, личность, чью пытливость, стремление к познанию надо постоянно развивать, чтобы каждый учебный день приближал учителя к решению главной цели – развитию индивидуальных возможностей ученика.

У младших школьников получают определенное развитие и такие волевые качества, как умение сосредоточиться на поставленной задаче (вопросе), запомнить наиболее важное, способность преодолевать первоначальные трудности. У них формируется готовность учиться, возникает цель деятельности и ее мотивы. Интересно и то, что, по экспериментальным данным, в младшем школьном возрасте ребенку свойственно аналитическое, сознательное оперирование языком: психологически ребенок готов к сознательному изучению иноязычного материала к 7-8 годам [2:26-27].

Развитие науки приводит к тому, что объем учебного материала в школьных программах растет. Объем знаний по неродному языку, которыми должен овладеть ученик национальной школы, сейчас настолько велик, что недостаток времени на его обучение и, следовательно, перегрузка учащихся стали очевидными фактами. Налицо явное несоответствие между объемом учебного материала и временем, отводимым на его изучение.

По наблюдению методистов [3], чаще наблюдается перегрузка у добросовестных учеников со средними способностями. Поскольку такие ученики составляют большинство, то учитель, видя их затруднение в учебной работе, снижает темп и глубину изложения материала. Это облегчает положение учащихся со средними способностями, приближает для них ход учебного процесса к оптимальному, но одновременно ставит в очень невыгодное положение учеников с хорошими способностями. Эти ученики начинают работать без нужного для успеха дела напряжения, часто ограничиваются только работой в классе, их не удовлетворяет уровень и темп изложения учебного материала, развитие их способностей затормаживается. Это сопровождается формированием таких отрицательных свойств личности, как самонадеянность, поверхностность.

Темп и уровень изложения, рассчитанный на среднего ученика, не соответствует познавательным возможностям учащихся со слабыми

способностями. Эти ученики теряют веру в свои возможности, перестают работать.

Таким образом, несоответствие между объемом учебного материала и временем, отводимым на его изучение, в сочетании с неоднородным составом учеников в конечном итоге приводит к такой организации учебного процесса, при которой не достигаются оптимально возможные результаты.

Итак, педагогическая целесообразность дифференциации обучения вытекает из:

- необходимости использования устойчивых интересов учащихся для целей обучения;
- необходимости создать благоприятные условия для максимального развития задатков и способностей одаренных учеников;
- необходимости «подтягивания» слабых учеников на более высокий уровень владения языком;
- учета исходного уровня владения языком.

Литература:

1. Якиманская И.С., Абрамова С.Г. и др. Психолого-педагогическая проблема дифференцированного обучения // Советская педагогика. – 1991. - №4. – с.46.
2. Леонтьев А.А. Психологические предпосылки раннего овладения иностранным языком. // Иностранные языки в школе.- 1985.- №1.- С.26-27.
3. Шахмаев Н.М. Учителю о дифференциированном обучении. Педагогическая целесообразность дифференциации обучения. – М., 1989. – 65 с.

ТҮЙІН

Бұл мақалада жаңа технологияларды оқу процесіне енгізу ретінде мәселелердегі көзделушіліктердің маңыздылығы жөніндегі мәселелерге көзделу, дара, дербес және дифференциалды оқыту мәселелері анықталған. Осы ретте оқушылардың өз бетімен жұмыс жасаудың маңыздылығы қажетті деңгейлерге өсүі және сол арқылы оқушылардың ғарнаштық болмысын жан-жакты дамыту негізгі мақсат екендігі жеткілікten көрсетілген.

ГЕНДЕРЛІК САЯСАТ

Гендерлік саясат туралы түрлі ұғым бар. Ер мен әйелдің төңкүштілігінің біреулер жақтайды, біреулер даттайды. Бұғінде «гендер» сөзі бәрімізге таныс сөз. Гендер мәселесі тек әйелдің гана емес, сонымен қатар еркектердің де құқығын қоргайды. Мәселен, «ерек үйдін асыраушысы, отбасының қорғаушысы» деген стереотипті жою жолында Швед партиясының парламентіндегі депутаты Фредрих Малт жүзеге асыруда. Негізінде бұл ұғым әйел мәселесіне байланысты. Себебі, қазіргі таңда әйел адамды кемсіту, әйелге карсы көрсетілетін зорлық – зомбылық түрлері қаншама молшылық. «Гендер» ұғымына терен үніле қарасақ, ол тепе – теңтікті үйлестіріп отыратын, саясатты қатамасыз етеді.

Гендерлік саясат – ер мен әйелге бірдей мүмкіндік беру. Бірақ әйел затының қоғамдағы рөлін күштейтіп, оларға жеңілдіктер жасауды кейбіреулер еркектің құқығына қол салу деп түсінетіні рас. Шынын айтқанда, олай емес. «Елімізде гендерлік тенденцияның бекітілген. Онда барлық салада да гендерлік тенденция қол жеткізіп, әйелдер мен балаларды зорлық – зомбылықтан қорғау жөніндегі индикаторлар енгізген. Біз бәсекеге қабілетті елу елдің қатарына қосылу ушін гендерлік саясатты да демократиялық күндылық ретінде дамытуымыз қажет», - дейді, ҚР Президенті жаңынжағы Отбасы істері және гендерлік саясат жөніндегі ұлттық комиссия хатшылығының бас инспекторы Рашида Нәубетованың айтуы бойынша. Кейінгі кезде әйелдердің қоғамдағы саяси белсенділігі артып келе жатыр.

Әйел құқығы алғаш рет осыдан 100 жыл бұрын қорғалыпты. Бұл бастаманы бірінші рет қолдаған - Жаңа Зеландия. Олар елтаңбасына дейін әйел мен еркектің тенденциялық ұғымын айғақтайтын белгі салған.

Ал әлемдегі алғаш депутат әйел – ағылшындық Изиси Астора. Ол 1921 жылды ер азаматтармен қатар сайлауға түсіп, жеңіске жетілті.

Қазақстанда «Гендерлік саясаттың тепе – тенденциясы» қабылданды. Гендерлік тепе – тенденция туралы заң Еуропаның барлық елдерінде, сондай – ақ ТМД – ның бес елінде бар. Әрине, бұл заңды қабылдау баясында мемлекеттік мүддеге коса, ұлттық менталитетіміз де ескерілуі керек. Бұл құжат әйелді жайнатқанымен, еркекті жүнжітіндей болмағаны жөн.

Құдайға шүкір, әлемдік аренада жеңіске жеттік. 2010 жылы Еуропадағы Қауіпсіздік пен Үйнімдамалық үйымына төрағалық ететін болдық. Бұл үйым гендерлік тепе – тенденция мәселесіне қатты мән береді. Ендеше, бұл біздің де гендерлік саясатымыз салмақтанып, әйелді әлпештеуіміз арта түседі деген сөз. Олай болса, гендерлік тенденкті ұлтка тән көндікпен жүргізген дұрыс болар.

Әдебиеттер:

1. Қымбат Н. Гендерлік саясат кеңінен талқыланды. Ана тілі
2. Сарыбекова Ж.Т. Ұлттық саясаттағы қазақ қызының рөлі 46-49 бет

3. Оспанбекеова Н. Швед моделінің гендерлік қыры немесе ғибраты мол скандинавиялық сапар. www.egemen.kz 6 қараша 2009 жыл 7 б.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена изучению гендерной политики. Гендерная политика – это дать одинаковые возможности мужчинам и женщинам, сломать годами закрепленные стереотипы, прекратить насилие над женщинами, которые на сегодняшний день встречаются очень часто.

RESUME

This article is devoted to studying the gender politics. The gender politics means to give equal opportunities to women and men, to break the stereotypes which were fixed for many years and to stop the violence

---

ФИЛОЛОГИЯ ГЫЛЫМДАРЫ ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

САЛОВА С. А.

АНАКРЕОНТИКА М.В. ЛОМОНОСОВА И ФРАНЦУЗСКАЯ ФИЛОСОФСКАЯ ТРАДИЦИЯ XVII ВЕКА

Отечественные и зарубежные литературоведы, занимающиеся изучением поэтического наследия М.В. Ломоносова, давно констатировали и возвели в ранг непререкаемого факт глубинной связи “русского Пиндара” и реформатора стихосложения с литературной культурой Германии. К настоящему времени, благодаря тщательной фиксации и систематизированному описанию многочисленных фактов его действительно весьма интенсивных и разветвленных контактов с немецкими литераторами и теоретиками, накоплен весьма внушительный по объему материал, убедительно подтверждающий пронемецкую культурную ориентацию Ломоносова. С не меньшей отчетливостью специалистами осознается также наличие достаточно тесной взаимосвязи его творчества с другими инонациональными культурами, в том числе с литературой и философией Франции XVII – XVIII веков. Однако данный сегмент в развернутом контекстуальном пространстве филологических трудов и многожанровой поэтической практики Ломоносова исследован далеко не достаточно. Особый интерес в ракурсе обозначенной малоизученной проблемы представляют, на наш взгляд, его немногочисленные опыты в жанре анакреонтической оды. Реконструкция их линейного и парадигматического контекста позволит внести определенные коррективы в существующие научные представления о жанровой позиции Ломоносова.

В научной литературе уже высказывалось мнение, что в период создания “Риторики” 1747 года и особенно статьи “О нынешнем состоянии словесных наук в России” Франция стала для Ломоносова (как, впрочем, и для В.К. Тредиаковского и А.П. Сумарокова) “основным объектом удивления” [3, 273]. Уже тогда ученый признал, что именно французы, “очистив и украсив свой язык трудолюбием искусственных писателей”, преуспели в том, что употребление их языка “по всей Европе простирается и господствует” [6, 581]. Явственные профранцузские симпатии Ломоносова придали специфическую характерность авторской интерпретации использованной в его “Риторике” анакреонтической фабулы о вымокшем под дождем и ищущем ночлега Амуре. В переложении Ломоносова она оказалась буквально пропитанной аллюзионными откликами на легендарный “спор древних и новых”, бушевавший во Франции более четверти века (с 1687 по 1716 г.). Ранее нами уже обосновывалась гипотеза о том, что на ломоносовскую тактику поэтической трансформации широко известного сюжета оказали воздействие некоторые философские постулаты Бернара де Фонтенеля, категорически отрицавшего как познавательную, так и эстетическую

венностю художественного наследия античности [8, 89 – 101]. Однако мы далеки от намерения представить Ломоносова русским “новым”, вскритично воспринявшим базовые идеи воинствующего оппонента “древних” в легендарном культурно-историческом конфликте. Напротив, параллель “Ломоносов – Фонтенель” важна для нас как индексатор избирательного подхода к античному наследию со стороны русского поэта, вырабатывавшего собственную жанровую позицию с учетом уже существующей к тому времени этико-философской рефлексии о личности древнего грека, положившего начало традиции анакреонтической поэзии. Полагаем также, что творческая рецепция сочинений Фонтенеля, едва ли не самого авторитетного представителя французских “новых”, во многом определила и композиционно-содержательную структуру хрестоматийного ломоносовского цикла “Разговор с Анакреоном”.

Основным текстом, историко-философский фон которого в наиболее общих чертах будет воссоздан в настоящей статье, станет центральный фрагмент названного выше стихотворного диалога, который включает в себя второй и третий по счету обмен репликами между его участниками, а точнее – выполненные Ломоносовым переводы од ХХIII и XI из анакреонтеи и его же ответные реплики на них. Напомним, что под такими порядковыми номерами интересующие нас лирические миниатюры значились в имевшемся в личной библиотеке Ломоносова билингвальном сборнике од Анакреонта и Сафо, подготовленном к публикации известным знатоком античности Анной Ласье и изданном в Амстердаме в 1716 году.

Тематическое ядро оды ХХIII из анакреонтеи образуют горестные lamentации субъекта речи о роковой неотвратимости смерти, от которой нельзя откупиться никакими сокровищами. Симптоматично, что Ломоносов выбрал для перевода именно ту оду из анакреонтеи, субъект которой явно ориентирован на эпикурейскую модель поведения. На плите жизни, в стремлении убежать от мучительных раздумий о неминуемой смерти (“На что крушусь, вздыхаю, / Что мзды скопить не мог”) [7, 762], тот ищет забвения в наслаждениях и мечтает безмятежно предаваться удовольствиям в общении с друзьями и возлюбленными: “Не лучшель без терзанья / С приятельми гулять / И нежны воздыханья / К любезнай посылат?” [7, 762]. Словосочетание “без терзанья” здесь можно рассматривать как микроконцепт, синонимичный базовому для Эпикура понятию апонии, означающему отсутствие телесного страдания.

В ответной реплике на оду ХХIII Ломоносов довершил изображение Анакреонта как носителя хорошо узнаваемого типа первоисприятия, соизмеримого с принципами эпикурейской философии. Основная характер эпикурейца, он наделил легендарного поэта типичным для философов Сада неверием в бессмертие души (“Хоть в вечность ты глубоку / Не чаял больше быть”) [7, 763], чем, в конечном счете, и обусловливалась его неуемная тяга к удовольствиям и наслаждениям в данной жизни: “Смеялся забобонам, / Ты петь любил, плясал” [7, 763]. Ключевую позицию Анакреонта Ломоносов противопоставил модели философского поведения приверженцев стоицизма, олицетворением которой стал Сенека.

В качестве критерия для сравнения этих исторических личностей, персонифицирующих антитетичные, как принято считать, философско-этические системы, выступала способность каждого из них поддерживать некий гармонический баланс между некоторыми исходными теоретическими взглядами и их реализацией в собственной жизненной практике. Согласно этому критерию оценки, несомненное преимущество оказалось на стороне Анакреонта, который “делом равномерно / Своих держался слов” и “жил по тем законам, / Которые писал” [7, 763]. Сенека же “правила сложил / Не в силу человеку” [7, 763], и поскольку ничто человеческое ему, как известно, не было чуждо, не сумел удержаться на высоте выдвинутых им самим требований.

В этой связи возникает вопрос: было ли подобное соположение жизненных позиций двух исторических личностей действительно оригинальной находкой Ломоносова, весьма искусного в барочном “сопряжении далековатых понятий”?

Само обращение Ломоносова к переводу оды XXIII из анакреонтеи, а также общая логика компоновки материала во втором фрагменте цикла “Разговор с Анакреоном” могли быть обусловлены косвенным воздействием диалога Бернара де Фонтенеля “Анакреонт, Аристотель”, входящем в состав его раннего философского сочинения “Диалоги мертвых древних и новейших лиц” (1683). Французский мыслитель живописал там полемику между “сочинителем песенок” и “славным философом” вокруг знаменитого аристотелевского постулата “поэзия философичнее истории”. Глубинной сутью разногласий между Аристотелем и Анакреонтом стало обоснование каждым из оппонентов своего заслуженного права называться мудрецом. Инициировавший спор великий метафизик решительно оспорил аналогичную претензию легендарного поэта. Симптоматично, что, стремясь доказать органичную философичность собственной поэзии, фонтенелевский Анакреонт сослался именно на ту оду, которой Ломоносов (по-видимому, далеко не случайно) открыл второй агон своего единоборства с древнегреческим стихотворцем.

Аристотель возмущен и почти оскорблен тем, что в статус мудреца возведен легкомысленный “сочинитель песенок”, не скрывающий, что он “только и делал, что пил, пел и влюблялся” [9, 27]. Защищая корпоративную честь, глубокомысленный философ не скрывает своей иронии в адрес ловкача, избравшего столь “спокойный путь к мудрости”: “Нужно было быть очень ловким человеком, чтобы достичь большей славы с вашей лютней и вашей бутылкой, чем самые великие люди достигают бессонными ночами и исследованиями” [9, 27]. Откликаясь на нападки раздраженного Аристотеля, Анакреонт попытался перевести спор в миролюбивую тональность. Собственным примером он продемонстрировал образцовую модель истинно эпикурейского поведения, обозначаемого термином “атараксия” (невозмутимость мудреца). Ее реализация в жизненной практике доступна лишь тем, кто восторжествовал над своими страстями, сумев обуздать, укротить их: “Вам кажется, что вы меня поддели; но уверяю вас, куда труднее пить и петь, как пил и пел я, чем философствовать так, как вы. Чтобы пить и петь, как я это делал, нужно было освободить свою душу от неудержимых страстей, перестать стремиться к тому, что от нас

не зависит, настроиться на такой лад, чтобы в любое время спокойно встретить свой час, когда он пробьет: короче говоря, прежде всего надо было кое-что в себе упорядочить” [9, 27-28].

Отчетливый параллелизм образов Анакреонта у Фонтенеля и Ломоносова за отсутствием у нас достоверных фактов, свидетельствующих о знакомстве русского поэта с сочинениями французского мыслителя, должен быть отнесен к разряду типологических, хотя не следует исключать полностью и наличие здесь связи через заимствование. В данном конкретном случае мы сочли целесообразным руководствоваться методологическими установками, четко сформулированными Л.И. Вольперт в монографии об игровом поведении А.С. Пушкина: “Учет литературных ассоциаций, возникающих в сознании писателя, сложен и не всегда поддается точной документации. Наряду с бесспорно установленными воздействиями, существуют легкие переклички мысли, часто подсознательные и трудно уловимые. Не учитывать их только потому, что мы не располагаем точными документами, означало бы, как нам представляется, сознательно идти на утраты” [2, 14]. Но вернемся к Ломоносову и его сходству с Фонтенелем в трактовке образа Анакреонта.

Ломоносовский ответ на оду XXIII начинается двустишием “Анакреонт, ты верно / Великой Философ” [7, 762], где слово “Философ” записано с заглавной буквы. Благодаря своей графической маркированности, оно может восприниматься как микрореминисценция, отсылающая к проблематике еще одного, тематически связанного с предыдущим, диалога Фонтенеля, участниками которого стали Сенека и Скаррон. По виртуозному замыслу французского писателя, Аристотель и Сенека были наделены достаточно близкими взглядами на обсуждаемую проблему о праве называться философом и персонифицировали собой общую позицию в данном вопросе. Аналогичной композиционной группировке подверглись, в свою очередь, Анакреонт и Скаррон как носители противоположной точки зрения.

В ироническом наименовании Анакреонта “великим Философом” Ломоносов перекликался с той оценкой, которую Сенека дал Скаррону. Оказывается, создатель бурлеской поэзии субъективно воспринимал себя последовательным приверженцем философии стоицизма. В собственных глазах он выглядел веселым “вопреки бедности и болезням” мудрецом, чьи “забавные” стихи были “постоянным упражнением” в мудрости стоического толка [9, 47]. Доброжелательный и снисходительный Сенека ответил на признание Скаррона выражением искреннего сожаления о том, что люди не поняли философской глубины его бурлеских стихов: “Вас почитали бы куда больше, если бы знали, какой вы великий философ” [9, 46]. Наследник философии древней Стои попутно разъяснил незадачливому поэту природу и подлинный источник его творческого вдохновения. Всех мудрецов Сенека подразделил на два противостоящих друг другу разряда: тех, чья мудрость проистекает от разума, и тех, у кого источник мудрости кроется в темпераменте. Его прозрачная ирония в адрес последних: “Забавные это мудрецы – те, кто мудр благодаря своему темпераменту” [9, 47] – звучит в унисон с аналогичной эмоциональной оценкой Анакреонта, данной Ломоносовым.

Заключительная строка второго ломоносовского ответа Анакреонту “И кто по оным жил?” [7, 763] расценивается иногда как проявление недвусмысленной авторской симпатии к суровым философским требованиям виднейшего представителя римского неостоицизма. В пользу подобной точки зрения, казалось бы, говорит и неприкрытая ирония Ломоносова в адрес “забавного мудреца” Анакреонта с его устремленностью к легко достижимым наслаждениям и удовольствиям.

Риторический прием сопositiona по контрасту удачно использован Ломоносовым и в третьем фрагменте стихотворного цикла, семантическим центром которого является его полемический ответ на оду XI из анакреонтеи. Лексико-грамматическими и метрическими средствами здесь маркировано противопоставление жизненных позиций Анакреонта и Катона. Парная рифмовка этих антропонимов: “От зеркала сюда взгляни, Анакреон, / И слушай, что ворчит нахмутившись Катон” [7, 763] – создавала специфический эффект параллельности, понятой как отсутствие точек пересечения у продуцируемых ими культурно-исторических и нравственно-философских ассоциаций. Может сложиться впечатление, что имя Катона репрезентировало для Ломоносова высокую модель stoического поведения, актуализируя в культурной памяти поэта его эмблематическую знаковость эталона непоколебимой строгости и принципиальности. Однако позиция автора “Разговора с Анакреоном” в данном конкретном случае гораздо сложнее, чем кажется на первый взгляд. На это обстоятельство проницательно обратил внимание еще А.В. Западов, справедливо утверждавший, что Ломоносов не сочувствовал радикальной программе действий Катона, намеревавшегося убить Цезаря, чтобы вернуть Риму вольность, и потому показал “бесплодность притязаний римского республиканца” [4, 49], хотя и воздал должное его последовательности. Совершенно очевидно также, что, противопоставив сурового римлянина с твердой гражданской позицией и энергической готовностью отстаивать ее до конца (“Однако я за Рим, за вольность твердо стану, / Мечтаниями я такими не смущусь / И сим от Кесаря кинжалом свободожусь”) [7, 764] расслабленному и изнеженному Анакреонту, Ломоносов был далек от мысли видеть в последнем пример для подражания.

Чрезвычайно примечательным в этой связи представляется тот факт, что в своей рецепции Катона Младшего Ломоносов в определенной степени перекликался и одновременно входил в известное противоречие с восприятием и оценкой этой исторической персоны, данной в свое время герцогом Ларошфуко. Сразу же оговорим специально, что вероятность знакомства русского поэта с сочинениями французского моралиста, на наш взгляд, достаточно высока, хотя и не поддается четкому документированию. И вот почему. Историк французской переводной книги И.Е. Баренбаум утверждает, что во второй половине XVIII века русский читатель был уже достаточно хорошо знаком с философскими сочинениями новейших французских мыслителей. Об этом свидетельствует, в частности, изданная в 1763 году “Энциклопедия, или Собрание нравоучительных мыслей и разсуждений о разных материях, сочиненная по алфавиту...”. Переведенная Иваном Приклонским и “выдержанная в духе христианского гуманизма”, эта книга “пестрит ссылками на Монтеня, Лабрюйера, Ларошфуко,

Беллегарда, Бэкона, Спинозу, Эпиктета, Сенеку, М. Аврелия и других писателей-моралистов [1, 372]. Что касается непосредственно Ларошфуко, то сокращенный перевод его книги “*Maximes et réflexions morales du duc de La Rochefoucauld*” в переводе Елизаветы Татищевой вышел в свет лишь в 1798 году под названием “Нравоучительные мысли герцога де ла Рошефуко”. Однако, учитывая, что Ломоносов владел французским языком настолько, что еще в студенческие годы читал в оригинале и пытался переводить роман Фенелона “*Les avanturnes de Télémaque*”, вполне допускаем возможность и его знакомства с сочинениями Ларошфуко.

Косвенным свидетельством такого рода является, на наш взгляд, совпадение мнений Ломоносова и Ларошфуко относительно упрямства Катона как доминантной черты его характера. В “Размышлениях на разные темы” (глава 7 “О примерах” и глава 14 “О созданных природой и судьбой образцах”) французский моралист XVII века скептично рассуждает об “одинаково печальных последствиях”, к которым приводят желание обыкновенных людей подражать хорошим или дурным поступкам, совершенным некогда историческими личностями: “Хотя хорошие примеры весьма отличны от дурных, все же, если подумать, то видишь, что и те, и другие почти всегда приводят к одинаково печальным последствиям” [5, 141]. С этих позиций он оценивает, в частности, поведение Катона Младшего, прозванного Утическим. По его мнению, этот республиканец, “сурохо замкнувшийся в приверженности к установлениям Рима и обоготворявший свободу” [5, 166], породил своим примером плеяду несносных упрямцев: “Сколько несносных философов создал Диоген, краснобаев – Цицерон, <...> упрямцев – Катон!” [5, 141]. Что касается Ломоносова, то в “Разговоре с Анакреоном” он предложил, казалось бы, диаметрально противоположную трактовку гражданского поведения непреклонного республиканца, чей образ предстал апофеозом “упрямки славной”, определившей его героическую “судьбину”: “Упрямка славная была ему судьбиной...” [7, 764].

На фоне отмеченного выше единодушия в признании Катона “упрямцем” известная разница оценок выглядит особенно выразительной и знаменательной. Однако продолжим прерванную цитату из Ларошфуко: “Эти великие образцы породили бесконечное множество дурных копий. Добротели граничат с пороками, а примеры – это проводники, которые часто сбивают нас с правильной дороги, ибо мы сами так склонны заблуждаться, что в разной степени прибегаем к ним и для того, чтобы сойти со стези добродетели, и для того, чтобы на нее встать” [5, 141–142]. Если допустить знакомство Ломоносова с сочинениями Ларошфуко, открывается возможность предположить, что эпистемис французского философа все же “задел за живое” русского поэта – имплицитно, но достаточно внятно сказался на его усложненной концепции Катона, чья “упрямка славная” была поставлена в отношения корреляции с “угрюмством”, которым “в Рим не возвращен покой” [7, 764]. Аналогичным образом отозвалась она и в оставшемся открытым авторском отношении к этической позиции Анакреонта как бытовой и этической личности.

Примечательно, что в тексте книги Ларошфуко “Максимы и моральные размышления”, первое издание которой без подписи автора вышло в 1665 году, имя Катона всплывает, по крайней мере, еще один раз в завершающей всю книгу максиме ? 504. Весьма солидная по объему, она содержит танатологическую концепцию Ларошфуко, полемически направленную против приверженцев философии стоицизма. Французский моралист осмелился объявить лицемерным стоическое презрение к смерти и попытался провести четкий водораздел между приятием смерти и презрением к ней: “После всех рассуждений о лицемерности многих показных добродетелей нужно сказать несколько слов и о лицемерности презрения к смерти. <...> Между стойким приятием смерти и презрением к ней – огромная разница... <...> ... нельзя презирать смерть” [5, 89]. Альтернативой стоического презрения к смерти, по мысли Ларошфуко, является принятие факта ее неизбежности и, как следствие, всяческое избегание мыслей о ней: “Следует всячески избегать мыслей о ней и обо всем, что ее окружает, иначе она покажется нам величайшим бедствием. Самые смелые и самые разумные люди – это те, которые под любыми предлогами стараются не думать о смерти. <...> ... разум, в котором многие надеются найти поддержку, слишком слаб, чтобы при встрече со смертью мы могли на него опереться... Единственное, что в его силах, – это посоветовать нам отвратить от нее взоры и сосредоточить их на чем-нибудь другом” [5, 90 – 91].

Знаменательно, что в своих размышлениях о смерти апеллировавший к примеру Катона Ларошфуко парадоксально сблизил его стоический уход из жизни с мотивацией поведения некоего лакея, пустившегося в пляс на эшафоте, где его должны были колесовать: “Катон и Брут обратились к возвышенным помыслам, а не так давно некий лакей удовольствовался тем, что пустился в пляс на том самом эшафоте, где его должны были колесовать. Невзирая на то, что способы различны, – результат один и тот же. Хотя разница между великими людьми и людьми заурядными огромна, и те и другие <...> нередко принимают смерть одинаково. Впрочем, есть и отличие: у великих людей презрение к смерти вызвано ослепляющей их любовью к славе, а у людей простых – ограниченностью, которая не позволяет им постичь всю глубину ожидающего их несчастья и дает возможность думать о вещах посторонних” [5, 92].

Литературоведы по сей день недоумевают о глубинных причинах компромиссного разрешения Ломоносовым дилеммы “Анакреон – Катон”. В финальном двустишии третьего фрагмента “Несходства чудны вдруг и сходства понял я, / Умнее кто из вас, другой будь в том судья” [7, 764] он фактически отказался от попытки однозначно оценить жизненную позицию каждой из противопоставляемых исторических личностей. Не было ли это решение “подсказано” тем парадоксальным сближением, которое провел Ларошфуко в процитированном только что отрывке? Вопрос пока остается открытым и требует более тщательного изучения.

В заключение отметим, что предпринятая нами попытка реконструировать историко-философский фон стихотворного цикла М.В. Ломоносова “Разговор с Анакреоном” носила пропедевтический характер и потому предполагает дальнейшие штудии по неуклонному

расширению горизонтов его контекстуального пространства. Однако один, на наш взгляд, весьма существенный, хотя и предварительный вывод можно сделать уже сейчас, и сводится он к следующему: рецепция анакреонтической поэзии в России XVIII века с самого начала оказалась напрямую обусловленной разветвленной традицией философского морализаторства по широкому кругу онтологических проблем, включая важнейшую для русского национального самосознания оппозицию “эпикурейское – стоическое”.

Литература:

1. Баренбаум И.Е. Французская переводная книга в России в XVIII веке /И.Е. Баренбаум. – М.: Наука, 2006.
2. Вольперт Л.И. Пушкин в роли Пушкина. Творческая игра по моделям французской литературы. Пушкин и Стендаль / Л.И. Вольперт. – М.: Школа “Языки русской культуры”, 1998.
3. Живов В.М. Язык и культура в России XVIII века / В.М. Живов. – М.: Школа “Языки русской культуры”, 1996.
4. Западов А.В. Поэты XVIII века. М.В. Ломоносов. Г.Р. Державин. Литературные очерки / А.В. Западов. – М.: Изд-во МГУ, 1979.
5. Ларошфуко Ф. де. Максимы. Мемуары / Ф. де Ларошфуко. – М.: ООО “Издательство АСТ”; Харьков: “Фолио”, 2003.
6. Ломоносов М.В. Полное собрание сочинений: в 10 т. Т. 7 / М.В. Ломоносов – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1952.
7. Ломоносов М.В. Полное собрание сочинений: в 10 т. Т. 8 / М.В. Ломоносов. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1952.
8. Салова С.А. Утро русской анакреонтики. А.Д. Кантемир. М.В. Ломоносов. А.П. Сумароков / С.А. Салова. – М.: МАКС Пресс, 2005.
9. Фонтенель Б. Рассуждения о религии, природе и разуме / Б. Фонтенель. – М.: Мысль, 1979.

КОРНЕВЫЕ СЛОВА СЕМАНТИЧЕСКОЙ ГРУППЫ «НАСЕКОМЫЕ» В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Язык организован так, что с помощью сравнительно небольшого числа морфем и их новых комбинаций может быть построено великое множество слов. Если бы язык состоял из неповторяющихся единиц, он был бы непригоден для носителей языковой системы, которым понадобилась бы абсолютная память. Одно из наиболее ранних рассуждений о пользе «корнеслов» мы находим в предисловии к словарю Ф. Рейфа: «Во всяком языке есть слова первообразные, или корневые, и производные, и число последних гораздо значительнее первых» (цит. по [3: стр.19]).

О.С.Ахманова определяла корневое слово как то же, что и первичное слово. Первичное слово (корневое слово, первообразное слово, простое слово - англ. primary word, фр. mot racine, нем. wurzelwort.) – это: 1) слово, основа которого совпадает с корнем, т.е. такое слово, в составе базы которого невозможно выделить какие-либо аффиксальные или соединительные элементы; 2),то же, что исконное слово [1: стр. 208]. Таким образом, корневое слово – это слово, равное корню, не осложненное материально выраженнымми аффиксами на современном уровне, но способное включать омертвевшие форманты, устанавливаемые лишь этимологическим анализом.

Корневые слова представляют научный интерес с разных точек зрения, поскольку демонстрируют собой факт формального совпадения двух языковых единиц разных уровней: корневой морфемы и слова как номинативной единицы. Само понятие корневого слова определено в лингвистике недостаточно. Так, например, остаются не решенными однозначно вопросы: «Какое слово считать корневым? Что же понимать под корневым словом: слово, равное корню или основе. Следовательно, каким образом трактовать такие слова, как «бег», «лад», «ход» и подобные им, то есть, включают ли они в свой состав нулевые компоненты или нет» [2: стр.26].

Поскольку русский язык является флексивным, то корневые слова играют в нем большую роль. Корневые слова интересны тем, что, так как они состоят, как правило, из 3-5 фонем, то, значит, в меньшей степени участвовали в исторических словообразовательных процессах, следовательно, подверглись меньшим морфологическим и семантическим модификациям. Поскольку корневые слова являются языковыми универсалиями, причем не только словообразовательными, но во многом и семантическими, то они представляют интерес именно как носители элементов более древнего значения, чем производные их образования. Интересно и то, что непроизводные с синхронной точки зрения слова очень часто являются производными в диахронии, включают в свой состав ныне непродуктивные аффиксы. Именно поэтому в задачи данной работы входит этимологический анализ корневых слов.

Сам термин *насекомое* – словообразовательная калька латинского insectum в свою очередь калькирующего греческого entomon. Животное названо по насечкам, отделяющим один член от другого. Для многих носителей языка сейчас это слово является непроизводным, т.е. связь слов «сечь, рассекать» и «насекомое» уже неочевидна.

Исследуя корневые слова, обозначающие насекомых, с точки зрения этимологии, мы условно делим их на 2 группы: звукоподражательные и незвукоподражательные (те, в которых происхождение названий насекомых обуславливается их внешним видом и родом деятельности). В свою очередь звукоподражательные лексемы подразделяем на:

- 1) слова, звукоподражание которых выявляется лишь этимологически;
- 2) слова, звукоподражание которых отражено в семантике.

К незвукоподражательным относятся: *вошь, гусеница, моль, муха, овод, таракан, саранча, тля, клоп, мошка*. Теперь подробнее о происхождении названий вышеупомянутых лексем.

Вошь – слово образовано с помощью суффикса *-j-* от той же основы *vos-*, что и древне-индийское *vas-* «есть». Буквально вошь значит «то, что ест, кусает».

Гусеница – восходит к *Qsenica, развившему, подобно ГУЖ, начальный Г. Существительное *Qsenica – производное с суффиксом *-ica-* от *Qsetь* – «волосатый», являющегося образованным посредством суффикса *-en* от *Qsъ-* «ус». Первоначальное значение слова гусеница – «волосатое животное».

Моль – образовано посредством чередования *e/o* и темы *–ь (< -i)* от *melti – «молоть, дробить, мельчить». Насекомое названо по своему очень мелкому размеру, а не по характеру его действий. Сравни русский диалект *моль* – «маленькая рыбка», новгородский: *моль* – «мелочь», *мольва* – «рыбы мальки».

Клоп – происхождение данного слова неясно. Г.Ильинский связывал лексему *клоп* с диалектным *клепик* – «короткий нож». Следовательно, насекомое названо по «режущему» впечатлению от его укуса. Но некоторые лингвисты объясняют *клоп* как образование с темой *–ть* и перегласовкой от * klepQ, *klep(a)ti – «бить», «колоть», считая его аналогичным греческому koris – «клоп» при keirō – «режу».

Муха – общеславянское, имеются соответствия в древнем индоевропейском языке. Например, латинское – *musca* – «муха», литовское – *mūsė*, латышское – *muša*, греческое – *muia* и др.

Овод – современная форма образовалась от более древнего *ovadъ*, являющегося префиксальным образованием (приставка *ОВ-*) от *vadъ (сравни белорусское *ВАДЗЕНЬ*, литовское *iodas* – «комар, муха» и т.д.). Если исходить из первоначальной формы *ovadъ, то форму *оводъ* придется считать возникшей на почве народной этимологии (контаминация с **ВОДИТЬ, ОБВОДИТЬ** – овод нападает на животное скопом, «обводит его»). Можно толковать как сложение *ov-ōdos «едящий овцу» от *ovis «овца».

Таракан – в памятниках отмечается с XV века первоначально в виде **ТОРОКАНЬ** (сравни татарское *таракан*). Будагов производит это слово от глагола *тарка-, тара-*: «расползаться» (сравни каз.-татарское *tarqal (u)* – «разойтись по сторонам», «рассечься»).

Саранча – в русском языке тюркского происхождения. Сравни турецкое *sarica* (произноситься «сарыджы») – «желтоватый». Иносказательное наименование саранчи как «желтого или желтоватого насекомого», таким образом, насекомое названо по своему цвету.

Тля – образовано, вероятно, по типу слов женского рода на *-а (-я)* от *тлеть*. Первоначальное значение – «гниющее, умирающее» – сохранилось

в диалектах (сравни тлен). Значение *тля* – «вредное насекомое» развились, вероятно, в результате переносного употребления слова.

Мошка – восточно-славянское образование с суффиксом *-ька* от несохранившегося *мъха* (сравни старо-славянское *мъшица* – «мошка», польское *mszusa* – «мошка» с суффиксом *-уса*), бывшего параллельной формой к *муха*, но с гласным корня на иной ступени чередования (*ъ/у*).

Лексемы, относящиеся к звукоподражательной группе мы разделили на две следующие подгруппы:

1) слова, звукоподражание которых выявляется лишь этимологически;

2) слова, звукоподражание которых отражено в семантике.

Таким образом, к первой подгруппе относятся следующие насекомые:

Блоха – общеславянское индоевропейского характера (сравни литовское *blusā* – «блоха», латинское *pulex* и др.). Индоевропейское **blous-, plous-* – производное с суффиксом *-s-* от индоевропейского звукоподражания *blou-, plou-*, объясняемого как подражание прыжку блохи.

Комар – образовано с помощью суффикса *-аръ* от той же основы, но в перегласованном виде, что и *шмелъ*. Эта основа имеется в балтийском и германском языках (сравни восточно-немецкое *hummel* – «шмель», немецкое *hummen* – «ожужжать, гудеть»).

Шмелъ – современное *шмелъ* произошло из *чмелъ* (<*къмелъ*), суффиксального образования от той же основы (с перегласовкой *o/e*), что и *комар*. Эта основа имеет соответствия в балтийском и германском языках (сравни литовское *kamane* – «шмель», древне-прусское *camus* – «шмель», немецкое *hummen* – «ожужжать»).

Во вторую подгруппу – слова, звукоподражание которых отражено в семантике – отнесем следующих насекомых:

Жук – образовано с помощью суффикса *-къ* от звукоподражательного *жу* (<**geu-*). Корень тот же, что и в диалекте *гук* (<**goukъ*) – «шум, крик», но с перегласовкой *o/e*.

Пчела – из общеславянского *бъчела* после падения редуцированного *Ь* и оглушения *Б* перед *Ч*. *Бъчела* является суффиксальным производным от того же корня (с перегласовкой), что и диалект *БУЧАТЬ* – «ожужжать, гудеть», *БЫК*, *БУКАШКА*. Насекомое названо по характерному для него при полете жужжанию.

Сверчок – образовано с помощью суффикса *-ькъ* от исчезнувшего *свърчъ* (сравни польское *świerszcz*, диалект *сверч*), суффиксального производного от *свъркъ*, образованного посредством суффикса *-къ* (сравни звук, щелк, бряк и т.д.) от звукоподражания *свър*.

Шершень – образовано с помощью суффикса *-нь* от исчезнувшего *сърхъ* того же значения (сравни старославянское *СРЪША*, литовское *širsy* и т.д.).

Особняком стоят 2 слова из изучаемой группы: *москит* и *оса*. Лексема *москит* не представлена в этимологических словарях, поэтому сложно определить его происхождение. Возможно, это обуславливается его местом обитания – это преимущественно южные страны. Можно предположить, что это слово пришло из английского – *mosquito*.

По-иному обстоит дело со словом *оса*. По одной из версий, скорее более верной, слово оса можно отнести к незвукоподражательной группе.

Современная форма данной лексемы возникла из *vorsa после упрощения сочетания *rs* в *s* и отпадения начального *v* (возможно, под влиянием слова *острый*).

Существительное *vorsa* образовано с помощью суффикса *-sa* от того же корня, что и древне-восточно-немецкое *weban* – «ткать». Возможно, название произошло от способности данного насекомого искусно сооружать гнезда. Но рассматривая слово с точки зрения семантики, слово *оса* ближе к звукоподражательным. Корень *ос-* по своему звучанию совпадает со звуком, издаваемым осой при полете.

Из 20 лексем группы «Насекомые» к общеславянским словам относятся 16 слов: *блоха, вошь, гусеница, жук, клоп, моль, мошка, муха, овод, оса, пчела, сверчок, тля, шмель, шершень, комар*. К заимствованным 3 – *таракан, саранча* из тюркского языка и *москит* предположительно из английского; 1 слово является калькой с латинского языка – *насекомое*.

Таким образом, анализ корневых слов, обозначающих насекомых, в современном русском языке позволяет рассматривать на базовом уровне концептуальное представление об этих понятиях, их месте и роли в языковой картине мира. Обращение к этимологии данных лексем позволяет сделать вывод о том, что наименования большей части насекомых являются общеславянскими. Исходя из нашего деления исследуемых единиц на группы и подгруппы, можно сделать вывод о способах наименования насекомых древними славянами: 1) происхождение названий насекомых обуславливается их внешним видом и родом деятельности; 2) в наименовании ряда насекомых лежит звукоподражательный признак, выявляемый а) этимологически; б) семантически.

Наш материал может быть частью идеографического словаря корневых слов, в котором в основе классификации слов лежит так называемая идеографическая схема. Это понятие аналогично понятию философской картины мира. Чем больше первое понятие приближается ко второму, тем больше идеографическая схема может претендовать на статус философской картины мира. Подобно последней, первая фиксирует наиболее общее представление о мире. Подводя итог, хочется еще раз подчеркнуть, что изучая корневые слова, мы изучаем становление наивной картины мира наших предков, которая в определенной степени нами унаследована.

Литература:

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966, с. 208.
2. Трегубов А.Н. Эволюция звукового состава русских корневых слов от праязыкового состояния до современного функционирования: Славянские языки Республики Башкортостан. – Уфа: Башкирский педагогический институт, 1966, с. 26.
3. Тихонов А.Н. Первый гнездовой словарь и его роль в развитии русской лексикографии// Сетевой ресурс http://www.philippovich.ru/projects/ESAR/SAR/SARn/tom_5/12-38_A.N.Tihonov.pdf

ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ НОРМАНЫҢ ӨЛШЕМДЕРІ

Терминологиялық норма деп тану үшін оған тән белгілі бір өлшемдер болуы керек. Бұл өлшемдер «норма» деп танылатын әрбір терминнің өн бойынан көрініп тұруы шарт.

Бірінші өлшем - термин тілдің ішкі заңдылығына сәйкес жасалуы керек. Терминнің грамматикалық құрылсызы, жасалуы, дыбысталуы, жазылуы т.б. тілдің өзіндік табиғи заңдарына қайшы келмеуі норма болып саналады. 2003 жылы Мемтермінком бекіткен терминдердің жасалуында сөзжасамдағы негізгі тәсілдер басшылыққа алынғанын байқаймыз. Академик Ә.Айтбайұлы бір кезде сөзжасамдық қабілеті шектеулі қосымшалар қатарына ығыстырылған *-дама, -деме, -нама, -неме, -лас, -лес, -дас, -дес, -ман, -мен* тәрізді морфемалардың қисынын тапса, терминжасам жүйесінде бірден-бір өнімді қосымша болары сөзсіз деген болатын. Соңғы кездері казақ тілінің бірқатар жүрнектары жанданып, терминжасам шығармашылығында кеңінен қолданыла бастауының норма болып танылуы - осы үлгілердің (модель) тілімізде бұрыннан бар екендігінде жатса керек. Мысалы, *кеңілдеме* (рекомендация), *тізімдеме* (опись), *дайындағама* (заготовка), *сараптама* (экспертиза), *бұрыштама* (виза), *мәлімдеме* (raport), *хаттама* (протокол), *мінездеме* (характеристика), *заңнама* (законодательство), *сауалнама* (анкета), *сұраунама* (вопросник), *әдіснама* (методология), *гұмырнама* (мемуар), *сапарнама* (путевые записки), көрермен (зритель) т.б.

Сол сияқты бекітілген терминдердің келесі бір тобынан *қаржыгер* (финансист), *төлемгер* (плательщик), *жалгер* (арендатор), *мәтінгер* (текстолог), *мердігер* (подрядчик), *тақырыптама* (тематика) т.б. *-гер, -тама* сөзжасамдық жүрнектары арқылы жасалған терминдерді кездестіреміз.

Қазақ тілінің сөзжасамдық заңдылығына сәйкес жасалған терминдердің бір тобы - *-лық, -лік* жүрнектарының жалғануы арқылы пайда болған туынды терминдер болып табылады. Мыс.: *инабаттылық, арасыздық, бодандық, әлеуметтік жағдай, археологиялық қазбалар, дүниежүзілік соғыс, әлеуметтік ескертту, азаматтық хал ақтілері, заңсыздық, панаңсыздық, жұмыссыздық, балиғаттық жас, мүгедектік, қазыналық қасіпорын, еңбекке жарамсыздық парагы, үкіметтік емес үйімдар, мемлекеттік емес зейнеттақы қоры, зейнеткерлік қуәлік, қажеттілік, кеңістік, тыныштық, қасіпишлік, маусымдық жұмыс* т.б.

Мұндай терминдер сондай-ақ, *-ым, -ім, -м* жүрнектарының көмегімен де жасалына береді: *білім, таным, үгым, жазылым, айтылым, жіктелім, құрылым, тіркесім, үстаным, уйлесім, үндесім, оқылым* т.б.

Демек, жоғарыда көрсетілген терминдер қазақ тілінің тілдік табиғатын бұзбайтын, нормаға сай жасалған бірліктер болып табылады.

Терминологиялық норманың екінші өлшемі - терминдердің кәсіби қарым-қатынас бірлігі ретіндегі қолданысы, яғни ғылыми орта дұрыс деп мақұлдалап, ғылыми айналыста терминдерді дұрыс пайдалану,

сауатты жазу, айту норма болып табылады. Бұл жерде нормалылық құбылысы ғылым мен техниканың даму кезеңіне, қоғамның саяси-экономикалық даму деңгейіне байланысты қаралады. Мысалы, бұрынғы кеңестік кезеңдегі қоғамдық қатынастарды бейнелейтін көптереген терминдер қолданыстан шығып қалды: *колхоз, совхоз, социалистік жарыс, жоспарды асыра орындау т.б.* Тілдің сөздік қорында бар немесе шет тілінен енген кірме сөздердің мағынасы өзгеріп қайта өмірге келе бастады: *кәсіпкер, бизнес, сауда, фирма, саудагер, делдал т.б.* Аталған сөздердің кеңес үкіметі кезінде жағымсыз мағыналары болса, қазір жағымды мағынаға ие болды.

Бірақ қоғамның идеялық және материалдық бөлшектенуіне байланысты бір ғана термин әр түрлі адамдар топтарының арасында түрлі бағалауыштық коннотацияға ие болады. Бұл жерде қоғамдағы түбірі терең үдерістер, яғни қоғамдық меншік принципі бойынша әлеуметтік бөлінуі әсер етеді. Жаңа қазақтар, яғни материалдық жағынан толық қамтамасыз етілген адам үшін *бизнес, кәсіпкерлік* тағы баска ұғымдары жағымды, оларды танымал етудің кепілі ретінде қабылданады. Ал қоғамдағы жаңа әлеуметтік-экономикалық өзгерістерден зардал шеккен немесе тұрмыстары төмендеп кеткендер үшін бұлар жағымсыз сөздер ретінде қабылданады. Бұл әлеуметтік қорғаудан тыс қалған тұрғындар болып табылады. Жаңа фразеологиялық тіркестер пайда болды: *жаңа қазақтар, көлеңкелі экономика, ақша, тұтынуши сөмкесі, жалалының төменгі көлемі.*

Лексиканың семантикалық тұрғыдан жаңару үдерісі сөздік қордың кеңеюі мен толығуна әсер етеді. Сөздің жаңа мағынаға ие болуы жаңа сөз тұгызуға әкеледі, сейтіп тілдік омонимияны көбейтеді. Семантикалық үдерістердің ішінде үш негізгісін атауға болады: мағынаның кеңеюі, мағынаның тарылуы және жаңа мағынаға ие болу. Мысалы «*нарық*» термині өзінің мағынасын кеңейтті. Біз кеңестік өмірдің шындығымен сәйкес «*нарық*» ұғымын колхоз, совхоз шаруашылығымен байланыстырудық. Бұғынгі танда *көтерме нарық, нарықтық экономика, сатып алушы нарығы, сатушы нарығы, нарықтық инфрақұрылым, нарықтық база, нарықтық қатынастар, нарық сыйымдылығы т.б.* тіркесті терминдер жиі қолданылады.

Жоғарыда берілген мысалдардағы терминдердің бірінің ғылыми қолданыстан ығысып, екіншісінің онын орнын басуы ғылым мен техниканың дамуына, қоғамдағы өзгерістерге байланысты қалыптасқан норма болып саналады. Бұл жерде қолданыстан шығып қалған терминдер қазақ тілінде мұлдем қолданылмайды деген ой тумаса керек. Терминдердің өмір сүру аймағы ғылым тілі болғандықтан, аталған терминдер кәсіби қарым-қатынас тілінен шеттетілгенімен, қазақ әдеби тілінің түрлі жанрларында сирек болса да қолданылатынын ескерген жөн.

Мемлекеттік терминологиялық комиссияға бекітүге ұсынылған кейбір терминдер ғылыми қолданыста тұрақталмағандықтан, нормаға сай емес деген себептермен бекітілуі кейінге қалдырылып немесе мұлдем бекітілмей жатады. Мысалы, Тіл білімі институты ұсынған *айтылым* (орфоэпия, произношение), *алмасым* (чредование, альтернация), *ем құрақ* (логопедический сегмент), *ем кесте* (логопедическая таблица), *жалғаным* (агглютинация), *жіктелім*

(классификация) т.б. сөздер мен сөз тіркестерін ғылыми сынақтан өтіп, ғылыми қолданыста тұрақталған бастаған кезде бекіткен орынды деп табады.

Қазақ терминологиясында жарыса қолданылып жүрген терминдер жи үшырасады. Терминде варианттылықтың орын алғып жатуының ең басты себебі - біріздендіру, реттеу, стандарттау сияқты терминологиялық жұмыстардың республикалық деңгейде бір орталықтан ұйымдастырылып, терминдердің қолданысына ресми органдар тарапынан бақылау жасалмай отырғандығынан екенін айтуды керек.

Терминдердің жарыса қолданылуына мысалдарды кез келген сөздіктерді, ғылыми әдебиеттерді, баспасөз материалдарынан көтеп кездестіруге болады. Мысалы, құқық *тәртібі* – құқықтық *тәртіп* (правопорядок); *істі қайта қозғау* – *істі жаңғыруту* (возобновление дела); *әрекет* – қимыл – амал (действие); *белгі* – *таңба* (знак); *үйлеспей* – *сәйкес келмеу* – *сай келмеу* – *сәйкессіздік* (диспропорция); *саудагер* – *пайдалақор* – *алып-сатар* (коммерсант); *кепілге салу* – *кеңілге ұсташу* (заклад); *атқару құжасты* – *орындау құжасты* (исполнительный документ); *жойыныштық* – *апат* – *уркінишлік* (катализм); *үлес* – *шама* – *жеткілікті мөлшер* (квота); *құзырем* – *құзыр* (компетенция); *өзіне өзі қарсы болу* – *бас тарту* (самоотвод); *талаап қою* – *куыну* – *іздену* (иск); *талаап мерзімі* – *талаап қою мерзімі* (исковая давность); *талаап арыз* – *талаап қою арызы* (исковое заявление); *өтегу* – *өзін өзі ақтау* – *өтелімпаздық* – *өтелімділік* (окупаемость); *құрауыш* – *құрамдас бөлік* (компонент); *ымыра* – *мәмлекет келу* (компромисс); *өзара ұсыныс* – *қарсы ұсыныс* (контрпредложение); *жолдау* – *жолдау хат* (послание); *делдал* – *бітістіруші* (посредник); *тұрпайылық* – *дөрекілік* (грубость); *іскерлік* – *ептілік* – *бейімділік* – *істей білу* (умение) және т.б.

Терминологиялық варианттылық бір гана терминнің түрліше фонетикалық, морфологиялық өзгеріске үшырап қолданылуынан да пайда болады. Мәселен: *өміrbаян әдісі* – *өміrbаяндық* методы – *өміrbаяндық әдіс*; *ұяңдық* – *ұялшақтық*; *ретроактивтік тәжелу* – *ретроактив тәжелу*; *ортам* – *орталғы ми*; *қорқу* – *қорқыныш* және т.б.

Көрсетілген варианттардың қай қайсысы болсын терминологиялық норманы анықтауда қындықтар туғызып, кәсіби қарым-қатынаста түсініспеушіліктер мен шатасуларға жол беретінін жасыруға болмайды. Әрине, терминдердің варианттылығы термин шығармашылығының алғашқы кезеңіне тән екенін ескерсек, уақыт өте бұлардың біреуі тұрақтанып, екіншісі қолданыстан ығыстырылуы мүмкін. Бұл жерде жоғарыда айтқан терминологиялық норманың екінші өлшемі, яғни қайсысы ғылыми айналыста жиірек қолданылатынын ескерудің немесе терминологиялық сөздіктер мен нормативтік құжаттарда біреуі гана көрсетіліп, «күшпен» тұрақтануының маңызы зор. Қазақ терминологиясындағы осы текстес варианттардың бірін таңдаап, екіншісін қалдыру мамандар мен тілшілердің міндеті екенін айтқан жөн.

АҒЫЛШЫН ФРАЗЕОЛОГИЯСЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Сөз өнерінің қажетті құралы тіл болса, сол тілді зерттейтін әр үлттың өзінің тіл ғылымы бар. Сол сиякты тіл ғылымдарының ішіндегі сөз тіркестерін зерттейтін ғылым – фразеология. Фразеология – лингвистиканың үлкен бір саласы. Фразеологияны жеке пән деп атауға да, лингвистиканың үлкен бір саласы деп атауға да болады.

Фразеология – құрамы мен құрылымы тұрақты, сөйлеу кезінде конструкцияланбай, даяр қалпын сақтай отырып қолданылатын, мағына тұтастығы мен тіркес тиянақтылығы тән бейнелі тұрақты тіркестердің қазіргі күйін және тарихи қалпын зерттейтін тіл білімінің саласы. Осының негізінде фразеология қазіргі немесе синхронды және тарихи немесе диахонды деп бөлінеді.

Фразеологияның зерттейтін пәні – фразеологиялық оралымдар. Оларды фразеологизмдер, фразеологиялық бірліктер немесе фраземалар деп атайды. Сондықтан да қандай да бір тілдің фразеологиялық бірліктерін фразеология деуден гөрі (себебі ғылым саласымен омонимдес болып қалады) морфемика, В.Виноградов лексика терминдеріне сәйкестендіріп фраземика деп аталған жөн.

Фразеологияның жалпы лингвистика саласы ретінде тарихи ұзақça бармайды. Тіл білімінің жаңа бағатын таңбалайтын «фразеология» термині жеке лингвистикалық пәп ретінде XX ғасырдың 40-жылдары дүниеге келді. Фразеологияның алғашқы теориялық негізі және осы мәселе жөніндегі идеяны дамытушы Ш.Балли болса, оның Ресей топырагындағы дамуы мен жаңа, жеке лингвистикалық сала ретінде қалыптасып дүниеге келуі академик В.Виноградов есімімен тығыз байланысты.

Ресейдегі В.В.Виноградов теориясының жалғасы орыс ғалымдары В.Л.Архангельский, В.П.Жуков, В.И.Зимин, А.В.Кунин, А.И.Молотков, Л.И.Ройзензон, А.И.Смирницкий, В.Н.Телия, Н.М.Шанский және т.б. енбектерінде көрініс тапты. Фразеологияның тіл біліміндегі фонология, морфология, лексикология және синтаксис салаларынан ерекшелігі – ол «тарихи түрғыдан тіл туралы ғылымының екіншілік жасалымы» (М.М.Копыленко, З.Д.Попова) [1]. Оның зерттеу нысанасы – «сөздер мен сөйлемдердің мағыналық жағынан байланысты тіркесімі» (В.Телия) [2] болып табылатын фразеологизмдер мен фразеологиялық бірліктер.

Кез-келген халықтың мен үлттық болмысын танытатын оның әр алуан өнері болса, сол өнердің алды – қызыл тіл – деген даналық сөз бар. Тілдің байлығын, терең түңғиық сырлары мен құпияларын ашқан, сұлулығына тамсанып, шебер қолдана білген, сол тілде сөйлейтін халықтың кеменгерлігі мен даналығы екені сөзсіз.

Тілдің бейнелілігін, байлығын арттыра түсінетін сөздік қордың ауқымды бөлігін құрап тұратын тілдік бірліктер – фразеологизмдер. Фразеологизмдер – халықтың тұрмыс-салтының, әдет-ғұрпымың, мінездүкүлүкінің, өмір сүру ортасының, тұрмыс-тіршілігінің, экономикалық және саяси көзқарастары мен өзгерістерінің және т.б. айнасы.

Лингвист ғалым С.Аманжолов өз еңбектерінде фразеология мәселесіне тоқталады. Өзінің «Қазақ әдеби тілінің және диалектологиясының мәселелері» атты ғылыми мұрасында: «Қазақ тілі идиомалар мен фразеологиялық тіркестерге өте бай. Біздің ойымызша, идиомалық және фразеологиялық оралымдар қазақ халқының ойлау жүйесін зерттеуді және тілдегі мазмұн мен фраземаны қарастырудың тамаша нысанасы бола алады», - деп ерекше атап көрсетті [3, 254].

Тілдік қорды құрайтын фразеологизмдер мен фразеологиялық бірліктерді зерттеу тіл білімі ғылымының болашагы болып табылады. Фразеологизмдердің методологиясын анықтау фраземаларды айқындаудың мәртебесімен тікелей байланысты. Фраземаларга кең көлемдеңі көзқарас синтаксис аспектісімен ұштасып жатса, керісінше, тар көлемдегі баға лексикологиямен табан тіресуі әбден мүмкін.

Фразеологизмдерге деген тар көлемдегі бағытты ұстай отырып, оларды зерттеудің, талдаудың әдістеріне сипаттама жасап көрейік. Фразеология теориясында қалыптасқан әдістер осы сала бойынша жазылған еңбектердің жемісі болып табылады. XX ғасырдың қырқыншы жылдары тіл білімінің саласы ретінде қалыптасқан фразеология ғылымында қазіргі күні әр түрлі бағыттар мен осы бағыт нәтижесінде түрлі әдістер дүниеге келді.

Жалпы фразеология теориясында бүгінгі таңда төмендегідей әдістер қалыптасқан:

- Құрылымдық-семантикалық модельдеу әдісі, ол идеографиялық өрістер мен семантикалық топтарға және синонимдік қатарларға сүйенеді;
- Семантикалық-синтаксистік модельдеу әдісі, бұл әдіс фраземалар жүйесінің универсалдығы мен дифференциалдық құрылымын айқындауды мақсат етеді;
- Құрылымдық-ұялық әдіс негізінде фраземалар компоненттердің тақырыптық топтастырулары жатыр;
- Валенттік әдіс фраземалар құрамындағы сөздердің тіркесімділігіне негізделген;
- Семантикалық-диахрониялық әдіс – фраземаларды тарихи салыстырып зерттеуге негізділген;
- Эквиваленттік әдіс түрлі типологиялық топтарға жататын тілдерді салғастыру нәтижесінде жүзеге асады;
- Функционалды-коммуникативтік әдіс тілдердің фразеологиялық жүйесінің квалитативті және квантативті үқастықтары мен социолингвистикалық ерекшеліктеріне сүйенеді;
- Сипаттамалы лексикографиялық әдіс қостілді сөздіктерге талдау негізінде жүзеге асады.

Кез-келген тілдің фраземалары тілдік жүйеде қалыптасқан сөз тіркестері моделдері негізінде жасалады. Фразеологизмдердің сөз тіркестеріне және сөз таптарына қатысын, фразеологиялық бірліктерге тақырыптық-семантикалық топтастырулар жасау, ол бірліктердің синонимдік қатарлар құрауы және т.б. мәселелер құрылымдық-семантикалық әдіс негізінде талданған.

Бұл әдіс фразеология теориясында кең етек алған. XX ғасырдың сексенінші жылдарына дейін осы әдіс негізінде жазылған еңбектер саны

аз емес. Қазіргі қазақ фразеология теориясында атамыш теориялардың алатын орны ерекше.

Фразеологиялық қордың қандай әдіс негізінде талдануына орай қазақ тілі білімінің фразеология саласы түрлі бағыттар бойынша зерттелді:

- Фразеологизмдердің теориялық, практикалық мәселелері;
- Фразеологизмдердің стильдік қызыметі;
- Көркем шығармаларда қолданылуы;
- Фразеологизмдердің мағыналық, тақырыптық түргыда

топтастыру принциптері;

- Фразеологизмдердің әдеби тіл тарихы түрғысынан зерттелуі;
- Фразеологизмдердің жеке категориялары;
- Фразеологизмдердегі диалектілік ерекшеліктер;
- Фразеологизмдердің күрылымы жағынан зерттелуі;
- Фразеологизмдердің этнолингвистика түрғысынан зерттелуі;
- Фразеологизмдердің жеке тілдер деректері негізінде

салыстырыла зерттелуі.

Кейінгі кездері қолымызға тиген енбектерге көніл аударсақ, түркі тілдес халықтардың фразеологиялық қорының зерттелуі түркі халқының тарихымен, этнографиясымен, мәдениетімен, әдет-ғұрпымен байланыса, сабактаса талданып жатқанына көз жеткізуге болады. Мұның себебі, біріншіден, қазір әлемдік тіл білімінде лингвистика мен басқа пәндер негізінде қалыптасқан шектес ғылымдар – лингвомәдениеттану, елтану, тіл философиясы, этнолингвистика, когнитивтік лингвистика, нейролингвистика, қолданбалы тіл білімі, әлеуметтік тіл білімі т.б. әсері болса, екіншіден, жеке түркі халықтары өз тәуелсіздігіне қолы жетіп, өз тарихы мен дәстүріне мактанашибен қарауынан да болуы керек.

Фразеологияны тілдік жүйенің құрамдас бөлігі ретінде, күрылымдық және мағыналық жағынан ерекше қасиетке ие тілдік бірлік ретінде тану негізгі ғылыми дәйектеме болып табылады. Фразеологияны зерттеуші Ресей тілші ғылымдарын XX ғасырдың алпысынышы жылдарының өзінде әлемдік лингвистикада алдыңғы қатарлы орындарға көтерді.

XX ғасырдың жетпісінші жылдарының ортасы мен сексенінші жылдардың басында фразеологияны зерттеуші ғалымдар оның мазмұндық және функционалдық жақтарын қарастыруға ұмтылды. Осы кезеңдерде фразеологизмдер мағынасының «объективті мазмұндағы» бағалағыштық-экспрессивтік қасиеттер мен стилистикалық бояулардың мағыналық ерекшеліктері жан-жақты қарастырылды.

Фразеология даму сатысының келесі кезеңінде, яғни XX ғасырдың соңғы бес-он жылдығында ішкі фразема жасаудың тәсілдері, соның негізінде зерттеудің синхронды-салғастырмалы аспектілері дүниеге келді (А.Д.Райхштейн, Ю.С.Солодух). Бұл түрғыдан зерттеудің негізгі мақсаты – күрылымы жағынан әр түрлі тілдердің фразеологиялық материалдары жиынтығынан олардың бейнелілік негізінде жатқан тепе-тендік немесе ұқсастық жақтарын диахрондық түрғыдан зерттеу болып табылды (В.М.Мокиенко және оның шәкірттері) [4].

Қазіргі кезеңде фразеология өз бойына жаңа нысана мен жаңа бағыттар жинақтауда. Бұл тұста фразеологизм таңба ретінде қарастырылып, тілдік таңба табигатына сәйкес коммуникативтік актіге катынасатын, тіл және сөйлеуде өзіндік функциясы бар, ұлттық-мәдени

сипатымен ерекшеленетін тілдік бірлік ретінде фразеологизмдердің мағынасындағы объективтік және субъективтілік факторларының ара-қатынасын зерттеу жолға қойылып отыр.

ХХ ғасырдың орта шенінде Қазақстан топырағында И.Кенесбаев мектебі мен оның шәкірттері тұсында дүниеге келген фразеология проблемасы бүгінгі таңда оның нысаны, материалдары, қолдану аясы мен функциясы тұрғысынан әр түрлі аспектіде зерттелуде. Қазақстанда фразеология тілдің фразеологиялық құрамын зерттейтін тіл білімінің саласы, тілдегі фразеологизмдер жиынтығы, сонымен қатар қандай да бір автордың қаламына тән фразеологизмдердің стильдік қолданысы мен жергілікті диалектизмдерге тән фразеологизмдер ретінде зерттелді.

Осы зерттеулер негізінде фразеология тіл білімінің саласы ретінде мектеп бағдарламалары мен жоғарғы оку орындарында оқытылып, тілдің фразеологиялық құрамына құрылымдық-семантикалық, грамматикалық, функционалдық-стилистикалық тұрғыдан топтастырулар жасалады. Сонымен қатар фразеологизмдердің этимологиясына көңіл аударылып, олардың шығу төркіне диахрондық тұрғыдан талдаулар жасалып, көненің көзі болып табылатын тарихи фразеологияның пәні мен зерттеу нысандары айқындалды.

Тіл білімінде фразеологияның алатын орны ерекше. Қазақстанның тіл білімінде роман-герман тілдері мен қазақ тілін еркін салгастыра зерттеген типологиялық аспектідегі еңбектер бар. Әсіресе соңғы жылдардағы салгастырмалы-типологиялық тұрғыдағы фразеологизмдердің зерттелуін тіл теориясын дамытуға қосылған зор үлес деуге болады. Бұл еңбектердің қатарында М.Р.Есімжанованың «Тіларалық фразеологиялық үйлесімділік (ағылшын, орыс және қазақ тілдері материалдары бойынша)» [5], Ж.Қ.Өміралиеваның «Конвенционалды соматикалық фразеологизмдердің ұлттық мәдени ерекшелігі (орыс, қазақ және ағылшын материалдары негізінде)» [6], М.Р.Есімжанованың «Қысқаша ағылшын – орыс – қазақ фразеологиялық сөздігі» секілді зерттеулер мен еңбектерді атауга болады [7].

Фразеологияның теориялық негізгі мәселелеріне фразема табиғатын анықтау, оның көлемін, құрамын, шекарасын анықтау; фразологиялық семантика мәселесі; фразема семантикалық жүйесінің құрылымы, оның топтастырылуы және тарихи дамуы мен пайда болу көздері және т.б. проблемалар жатады.

Фразалардың тілде атқаратын рөлі айрықша. Фраза (гректің *phrasis* – сөйлемше мағыналы сөзінен алғынған) – сөйлеудің ең бір қысқа әрі бүтін бір единицасы. Дәлірек айтсақ, фраза – тіл-тілде сөйлеудің ең бір мәнді де тұтастай қалыптасқан тізбектері мен тіркестері. Фразеология – белгілі тілдегі сөздердің тұрақты тізбектері мен тіркестерінің жинағы, яғни фразеологияға қатысты терминдер көп: идиома, тұрақты тіркес, фразеологиялық тұтастық.

Фразеологизмдердің негізгі қасиеттері – оны бөліп жаруға келмейтіні және идиомалығы мен тұрақтылығы. Фразеологияның дамып, қалыптасуының осы бірінші кезеңінің негізгі мақсаты – фразеологияның нысанасын анықтау, сөз және сөз тіркестерінен еркешелігін белгілеу.

Фразеологиялық терминдердің бірі – идиома. Қазақ тіл білімінде алғашқылардың бірі болып ХХ ғасырдың 40-шы жылдары профессор С.Аманжолов идиомалық тіркестер мен фразеологизмдерді зерттеуді

қолға алу керектігін атап өтіп, олардың ғылыми бағыттарын көрсеткен. Тұракты тіркестерді «идиомалық фраземаны екіге бөлуге болады: 1) образды бернелі құрама (идиомдық тіркес) және 2) бернесіз құрама (фразеологиялық тіркес). ...Осылар сияқты қазақ тіліндегі кейбір сөйлемдерді басқа тілге тұра аударғанда, олар тұра мағынасынан басқа мағына беріп кетсе, сөздердің грамматикалық фраземага дұрыс жауап бермегені деуге болады. Бұл – идиома. Бұл – идиоманы айыруға негізгі критерий» [8].

Идиома – семантикалық жағынан бөлініп ажырамайтын, біртұтас мағынасы құрамындағы сынарларының негізгі, номинативті мағынасынан мүлдем алшак, мүлдем басқа мағына беретін тізбектер [9, 173-175]. Идиома деп іштей бөліп жаруға келмейтін және оның тұтас мағынасы құрамындағы сөздердің әрқайсысының лексикалық мағынасымен байланысты тұмаған сөздер тобын айтамыз [10, 87-89].

Мысалы:

Қазақ тілінде	Ағылшын тілінде	Жасалу жолы
Қол тигізу	To lay a finger on	Екі тілде де тұра мағынада
Тілінді тарт	Hold your tongue	Екі тілде де тұра мағынада
Ауызды ашпау	To have one's lips sealed	Ағылшындар ерінді жымқыру сөзін қолданады
Тарт қолыңды	Hands off	Екі тілде де тұра мағынада
Басын тауға ұру	Knock one's head against a brick wall	Ағылшындар таудың орнына кірпіш қабыргаға қарсы тұру деп айтады
Сұт тістер	Milk teeth	Екі тілде де тұра мағынада
Өз ісін бес саясақтай білу	To have at one's fingertrip, To know palm of one's hand	
Жаңалыққа құштар болу	To know which way the wind is blowing, to keep one's ear open	
Өз көзіне өзі сенбей	Not to believe one's eyes	
Шын жүректен	From the bottom of heart	
Қол ұшын беру	To lay hands on	
Екіжүзділік	Two faced	
Тұмсығын көкке көтерген	With one's nose in the air	
Колы қышу	To have itching fingers	Ағылшындар саусақтарым қышып тұр дейді
Колы байлану	To be tied, bound hand and foot	

Тіркес тек сейлем құраута немесе сез тіркестіне қатысты ғана пайда болмайды. Лексикалық, грамматикалық тұлғалар тудыру кезінде де тіркестер пайда болады. Ал экспрессивті лексиканың катары да көп жағдайда тіркестер арқылы колданып жатады. Қоркем шығармаларда идиома, сез тіркестері, фразеологизмдерді кездестіруге болады. Сөз тіркестері шығармаларға қоркемдік мағына береді. Идиомалар сөзді өткір, көрікті, образды ету үшін жұмсалады.

Казіргі ағылшын тілінің етістік мағыналы номинативтік фразеологизмдері әр түрлі грамматикалық құрылымды фразеологиялық түйдек те және фразеологиялық тізбек те бола береді. Олардың құрамы ең кемі екі толық мағыналы сөздерден және одан да көп сынарлардан құралады. Етістік мағыналы номинативтік фразеологизмдердің семантикалық жақтан өзгеру, даму формаларында өзіндік ерекшеліктер бар. Қазіргі ағылшын тілінің етістік мағыналы номинативтік фразеологизмдерінің номинативтік фразеологизмдердің басқа лексика-грамматикалық топтарынан айырым жақтары оларда тек мағынасының қайта өзгеруі мен сынарлары мағыналарының лексикалық жақтан солғындауы ғана емес, сонымен қатар семантикалық жақтан қайта өзгеру, даму формаларының (көне сөздер, эллипсис) басқа формалары да кездеседі. Етістік фразеологизмдердің астарлы мағыналы түрлерінің көпшілігінің мағынасынан қайта дамуы нәтижесінде тугандары метафоралық ауыс мағына негізінде фразеоланған.

Метафоралық ауыс мағынасынан негізінде фразеологиялану ағылшын тілі фразеологиялық қорының ең маңызды бұлағы болып табылады. Метафоралық ауыс мағына екі зат я құбылыстың негізінде жатқан ұқсастықтарға байланысты туады. Метафоралық фразеологизмдердің негізінде жатқан ұқсастықтар өте-мөте әр түрлі, және де оларды анықтау кейде тіпті қыын. Олардың ішінде кеңінен тарагандары да бар. Мысалы:

1. Іс-әрекетінің, мінез-қылыштарының ұқсастығы негізінде ауыс мағына дамиды;
2. Жағдайының, қалпының ұқсастықтары негізінде мағына ауысады;
3. Сыртқы фраземаларының ұқсастығы бойынша ауыстыру;
4. Құбылыстардың ұқсастықтарына негізделген метафоралық ауыс мағына;
5. Мінез, қылыш ұқсастығы бойынша ауыстыру;
6. Тұр-тұс ұқсастығы негізінде мағына ауыстыру.

Ағылшын тіліндегі етістік фразеологизмдердің ішіндегі сынарларының толық семантикалық жақтан өзгеру нәтижесінде тугандарына өзімен бірдей тұлғаланған тұра мағынада қолданылатын жарыспалы тұлғасымен салыстыру арқылы көз жеткізуге болады.

Фразеологизмдердің тұра мағынасы мен астарлы мағыналары әр түрлі мағыналық арақатынаста тұрады. Кейбір фразеологизмдерде тұра мағына мен астарлы, метафоралық мағынаның арасындағы байланыс салыстырмалы түрде жеңіл анықталады, біраз жағдайларда олардың арасындағы байланысты түсіну үшін этимологиялық талдауға жүгінуге тұра келеді. Фразеологизмдердің фразеологиялануына, яғни тіркестің ауыспалы мағынаға өтуіне, метафоралық ауыс мағынасының әсерінің

болғандығын байқаймыз. Олардың метафоралық астарлы мағынасы контексте анық көрінеді. Тілдің казіргі дамуы барысында көптеген фразеологизмдердің этимологиясын толық ашу қын.

Метафоралық фразеологизм – түйдектердің ішінде тұра мағына беретіндері кездеспейді. Оның бір себебін ертеректе қолданылған ұғымдардың кейінгі замандар шындығына сай келмей ескіруі, қонеруі нәтижесі деп есептеуге болады.

Көптеген фразеологизмдердің бастапқы тұра мағынасын анықтау мүлдем мүмкін емес. Олардың этимологиясын талдаудың өзі қын, өйткені ондай фразеологизмдердің негізінде шындыққа жана спайтын, ойдан, киялдан шығарылған жағдай қаланған.

Етістік мәнді номинативтік фразеологизмдердің біразы келтірінді, ауыспалы мән-мазмұнға метонимия тәсілі арқылы ауысқан.

Метонимиялық ауыспалы мағынаға өту метафоралық негізде мағына өзгеруіне қарағанда өте өнімді тәсіл емес. Метонимиялық тәсіл негізінде мағынаның өзгеруі екі заттың, құбылыстың, ұғымның өзара шектестігі, өзара іргелестігі негізінде іске асады. Сол себепті метонимиялық фразеологизмдердің тұра мен ауыспалы мағынасы арасындағы байланыс байқалып тұрады.

Мағынаның қайта, жаңа мәнге өтуі мен лексикалық көмескіленуі арасында айырмашылық бар. Компоненттердің мағына жақтан қайтадан жаңа мәнге өтуі нәтижесінде, яғни оларда өздерінің бастапқы мағыналарынан, соның ішінде тұра және келтірінді мағыналарынан басқа, мағыналық өзгерістің пайда болуы фразеологизмді жаңа мағынаға ие етеді. Демек, мағына жақтан өзгеру фразеологизмнің сынарларының өз мағыналарынан айырылуына экеледі, мағыналық өзгеріс тіркестің бір сынарын да, біраз сынарын да қамтуы мүмкін.

Ал компоненттердің лексикалық мағыналарының солғындауы процесінде фразеологизмдердің сынарлары немесе бір бөлігі өз мағыналарын толық жогалтпай, ауыспалы-жалпылаушы мағынаға ие болады. Нәтижесінде мағынасы солғындаған компонент жаңа мағынаға ие болмайды да, тек экспрессивтік-анықтауыш қызметке ие болады.

Образды бағытта дамымаган фразеологизмдердің құрамында көне сөздердің болуы, олардың туынды мағыналарына бейнелі түрде өзгеруінің нәтижесі емес, образды емес дамудың нәтижесінде қалыптасқан туынды мағына екендігін дәлелдейді.

Ағылшын тіліндегі қоғамдық-саяси мәтіндердегі фразеологиялық бірліктерді аударуда фразеологизмдерді аударудың тағы бір міндеті – аудармашының таланттылығы мен дағдылары қалыптасуы қажет, бұл аудармашының кәсіби шеберлігін көрсетеді.

Ағылшын тіліндегі қоғамдық-саяси мәтіндердегі фразеологиялық бірліктерді аудару барысында олардың мәнерлілігіне, образдылығына назар аудару керек, бұл әсіресе идиомаларды аудару кезінде аудармашыны машинамен, компьютермен ауыстыруға болмайтынын көрсетеді. Тек адамға аудару тіліндегі барлық әдіс-тәсілдер мен тіл байлығын қолдан отырып түпнұсқа мәтінін айқын, анық әрі мәнерлі етіп аудара алады.

Әдебиеттер:

1. Копыленко М.М., Попова З.Д. Сопоставительная фразеология: состояние и перспективы // Лексические и грамматические компоненты в семантике языкового знака. – Воронеж, 1983
2. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – Москва, 1996
3. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілінің және диалектологиясының мәселелері. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. – Алматы, 1997
4. Мокиенко В.М. Славянская фразеология. – Москва, 1989
5. Есимжанова М.Р. Межъязыковые фразологические соответствия (на материале английского, русского и казахского языков): Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Алматы, 1999
6. Омиралиева Ж.К. Национально-культурная специфика конвенциональных фразеологизмов с соматизмами (на материале русского, казахского и английского языков): Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Алматы, 1999
7. Есимжанова М.Р. Краткий англо-русско-казахский фразеологический словарь. – Алматы, 1999
8. Аманжолов С. Қазақ тілі ғылыми синтаксисінің курсы. – Алматы, 1994
9. Хасенов Ә. Тіл білімі. – Алматы: Санат, 2003. – 413 б.
10. Оралбаева Н., Әбілқаев А., Мадин Ф. Қазақ тілі. – Алматы: «Қазақ университеті», 1993. – 235 б.
11. Сиротина М.И. Тысячи идиом. – Москва: «ВЛАДОС», 1997. – 74 б.
12. Резников Л.О. Гносеологические вопросы семиотики. – Москва, 1964.

РЕЗЮМЕ

Все английские фразеологизмы и устойчивые выражения сгруппированы по алфавиту. К каждому выражению есть соответствующий казахский перевод и пример использования в английском языке.

Фразеология - это некоторый элемент, работа с которым не может быть понятна интуитивно, однако, когда пользователь несколько раз попробовал, как работает та или иная фразеология, он уже знает основной принцип ее использования. Например – полоса прокрутки или выпадающее меню. Как их не изображай, а если они хоть немного похожи на стандартный элемент, пользователь поймет, как ими пользоваться.

Понятия «фразеология» отражает результат распространённого, хотя и нерегулярного процесса образования целостных знаковых структур за счёт слияния означаемых двух или более словесных знаков при сохранении формальной отдельности их означающих.

RESUME

Phraseology from Greek word “phrasis” – means “substance”, logos-meaning. 1) It’s a collection of the definite words. 2) It’s a linguistics which concerns with the lexicology. Phraseologisms are an occurrence for all the languages also it’s an identical one. Their attitudes toward the quantity is not

so much. Their quality is very less. (E.g. Nowadays in English language there are about 5000 connection words). Word-groups viewed as functionally and semantically inseparable units are traditionally regarded as the subject matter of phraseology. American and English dictionaries of unconventional English slang and idioms and other highly valuable reference-books contain a wealth of proverbs, sayings, various lexical units of all kinds. Phraseological units are habitually defined as non-motivated word-groups that cannot be freely made up in speech but are ready-made units.

ЕРМЕКБАЕВА Г.Ғ.

ЕТІСТІК КАТЕГОРИЯСЫН ОҚЫТУ БАРЫСЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТІЛІН ДАМЫТУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Қазіргі таңда мемлекеттік тілді оқытууды жаңаша жүргізіп, оны жүйелі түрде қалыптастыру – заман талабы.

Қазақ тілі сабағында етістікті оқыту жұмыстарын тиімді де нәтижелі жүргізу үшін пән мұғалімінің лингвистика саласынан терен білімі ғана емес, философия, психология, педагогика саласынан да терен білімі болуы керек. Оқушылардың етістікті оқыту барысында тілні дамыту әдістемесінің теориялық негізіне біз сөйлеудің тууын зерттеген логикалық және психологиялық мәліметтерді, философиялық, дидактикалық, педагогикалық мәліметтерін де аламыз.

Лингвистер тіл заңдылықтарын зерттейді, қарайды, ал психологтар оны адам қызметінің, яғни, карым-қатынасының құралы ретінде қарастырады. Психологтар үшін тіл психологиялық процесс, - психология пәні. Тіл олар үшін ойдың жарыққа шығу құралы. Ал діскер-педагог үшін ол - оқыту пәні. Ол оқу-тәрбие ісіне тікелей қатынасты, бұл жерде тіл дамыту амалдарын жүргізу мұғалім мен тілі дамып жатқан оқушы іс-әрекеті бірлікте қарастырылады.

Әдіскер-педагогтар, психологтар, физиологтар бірігіп барып етістікті оқыту барысында тіл дамыту жұмыстарын қалай оқыту керек, онтайлы әдістемесі қайсысы деген өзекті мәселелер айналасында ізденуі ғана оң нәтиже бермек.

Қандай педагогикалық теорияларды қарап отырсақ та, олардың жүйесін жасауға авторлар тек практикалық тәжірибелерді жинақтау, талдау, қорыту жолымен ғана келмегенін байқаймыз. Көбінесе белгілі бір методологиялық көзқарастар тұрғысынан келгендігін байқаймыз. Осындай ізді басшылыққа ала отырып, қазақ тілі сабағында етістікті оқыту барысында оқушылардың тілін дамыту әдістемесінің психологиялық тұрғыдан зерттелуін талдап өтсек.

Тілдік құбылыстарды жете түсіндіру жолында қазақ тілін оқыту әдістемесі психологияғының табыстарына сүйенеді. Сөйлеу процесінің қалай іске асатындығы, сөйлемнің түрлері, оның адам психикасымен байланысы психологияда қарастырылады. Сөйлегенді тындау, түсіну, қабылдау процестерін психологияның қатынасынсыз шешу мүмкін емес.

Тілдің шығуын, қалыптасуын, сөйлеу тілінің өзіндік ерекшеліктері психологияда зерттелетінін жоғарыда атап өткен болатынбыз.

Етістікті менгерту барысында окушылардың тілін дамыту әдістемесінің психологиялық негіздерін анықтауда ойлауды мүмкін ететін жоғары психикалық процестердің табиғаты қарастырылады. Осы тұрғыда В.К.Шабельников өзінің «Психика – функциялық жүйе» атты еңбегінде: «Психиканы түйсіну, қабылдау, ойлау немесе қиял процестерінің ұйымдастырылуында жүйесі ретінде зерттелуі бүгінде осы процестердің өздерін зерттеуді ғана емес, сонымен қатар жүйелер мен жалпы обьектінің табиғаты жөніндегі түсінігімізді тереңінен қайта ұғынуды талап етеді. Психикалық процестердің дамуы мен құрылымы жайлыштырылуы әуел бастан психологияның өзінің ауқымынан тыскары методологиялық сипаттағы мәселелерге көніл бөлуді қажет етеді» - деп түсіндіреді [1, 3].

Психология – бүгінгі таңда жан-жақты дамыған ғылым саласы. Қазақ тілі сабағында етістікті менгеру барысында тіл дамыту жұмыстарының әдістемесінің психологиялық негіздеріне оқушыны – білім алу процесіндегі негізгі психикалық процестерді басынан кешуші субъект деп тануымыз алдыңғы орында тұруы керек.

Психологтардың анықтауы бойынша, адамның сөйлеу әрекеті ойлаумен, оның жинақтау, талдау, салыстыру, дерексіздендіру, жалпылау сияқты операцияларымен тығыз байланысты.

Тіл дамыту мен ойды дамыту – тұтас жүйе. Екеуі қосылып, оқушыға өмірді, әлемді, дүниені танытады, тіпті бұл екеуі оқушының өзіндік ішкі «менін» танытады. Атақты ғалым Выготский сөз екі түрлі қызмет атқарады дейді. Бір заттың атын білдіреді: кітап, дәптер, екінші қызметі сол дәптер мен кітаптың маңызы, мәнін түсіндіреді. Сөздің мәнін түсіну тілді, ойлауды дамытады [2, 119].

Осы тұста тіл дамыту жұмысының психологиялық негізінің негізгісіне енбей тұрып, тіл мен ойлаудың бірлігі жөнінде ашып алғанымыз жөн болар. Тіл мен ойлаудың өзара байланысы туралы мәселе жалпы тіл білімінің ғана емес, сонымен бірге философия мен логиканы және психологияның да күрделі мәселелерінің бірі. Бұл туралы К. Аханов өз еңбегінде: «Мәселенің күрделілігі ойлаудың табиғаты мен тілдің табиғатының өте-мөте күрделі болуымен байланысты. Дыбыстық тіл де, абстрактілі ойлау да – адамға тән құбылыстар. Біріншіден, тіл де, ойлау да – адам миының туындысы, соның жемісі, екіншіден тіл де, ойлау да - әлеуметтік құбылыс, өйткені адамның өзі қоғамдық құбылыс болып саналады. Тіл де, ойлау да әлеуметтік және индивидуалды-биологиялық жақтар ұштасып, бір-бірімен бірлікте болады. Осы бірліктен тіл мен ойлаудың жалпы ерекшелігі көрінеді» - деп тұжырымдайды [3, 44].

Ірі тұлғаларымыздың бірі – М. Жұмабаев «Педагогика» еңбегінде тілге мынадай анықтама беріп кетеді: «Жанның жайын жарықта шығару жолы. Жанның жайын жарықта шығару үшін, жанның сырын сыртқа білдіру үшін адамның екі құралы бар: біреуі – мимика, біреуі – сөз. Үм арқылы ойды жарықта шығару мүмкін емес. Ойдың тілі – сөз, сөйлеу» - деп жазады.

Бала тілінің дамып қалыптасуы жоғарғы жүйке жүйесінің жетіліуімен тығыз байланысты. Баланың айналасындағы өмірді танып,

білудегі басты жәрдемшісі – тіл. Ал тілдің дамуы оның сана-сезімінің, ой-өрісінің, басқа да процестің жетіле түсуіне негіз болады [4, 9].

Сөйлеу тілін көптеген ғалымдар зерттеген. Осы ретте Н. Құрманова өзінің «Сын есімді оқыту барысында тіл дамыту әдістемесі» енбекінде сөйлеудің адамға ғана тән керемет құбылыс екендігін айта келіп, адамның санаулы ғана тілдік дыбыстардан (фонемалардан) сансыз сөздер құрап, сөздерден сансыз сөйлемдер, текстер (мәтіндер) құрап өз ойын сыртқа ауызша және жазбаша түрде шыгара алуы, шын мәнінде таңғалатын құбылыс екендігін айрықша атап өткен [5, 44].

Тіл дамытуда грамматикалық тақырыптарды оқытумен байланыстыру жолдарын қарастырып отырған, мұғалімдер мен методистер үшін ойлау мен тілдің байланысын білу өте құнды.

Ой – тіл арқылы айтылған мазмұның негізін құрайды. Осы тұрғыда Богословский, А. Ковалев, А. Степанов жетекшілігімен шыққан «Жалпы психологияда»: «Ойлау – психикалық процесс, сол арқылы адам шынайы құбылыстың және заттың нақты белгілерін бейнелейді және сонымен қатар, олардың арасындағы түрлі байланыстарды ашады» - делінген. Ал «Психологиялық сөздіктің» авторлар ұжымы ойлаудың мазмұнын оқыту процесімен байланыстырады: «Оқыту мақсаты оқушыларға білім беру ғана емес, сонымен бірге олардың ойлау қабилетін дамыту, өз бетінше ойлай білуге үйрету. Ойлауды бірдей уақытта дамыту және белсенділендіру оқушылардың білімді, дағдыны нәтижелі менгеруі үшін, болашак танымдық және тәжірибелі іс-әрекетке оқушыларды дайындау үшін қажетті шарт болып табылады» [6, 216].

Сөйлеу әрекеті психикалық құрделі әрекет ретінде тілде 4 жағдайда көрінеді: оқу, тыңдау, сөйлеу, жазу. Оқу, тыңдау репродуктивті деп аталса, сөйлеу, жазу продуктивті деп аталады.

Сөйлеу әрекеті адамның іс-әрекетінің бірі ретінде түрткі, себеп (мотив) арқылы жүзеге асады. Бұл жөнінде адам әрекеті теориясының негізін қалаған А.Н.Леонтьев «себепсіз әрекет болмайды» деп тұжырым жасайды. Сөйлеу әрекетінің әрбір түрі адамның жалпы психикалық қызметіне тікелей байланысты. Мәселен, адам оқығанын, тыңдағанын түсініп, жаза біліп, сөйлеу үшін соған итермелейтін түрткі мотивация керек. Психологияда 10-15 жас аралығындағы мектеп оқушыларын жасөспірім деп атайды. Бұл жас аралығында олардың ақыл-ойлары толысып, үнемі динамикалы даму үстінде болады. Осы кезеңде етістікті менгерудің маңызды психологиялық элементі – оқушы тілін дамытудың себебін (мотивін) белгілеу.

Сұлейменова Ж.Н. өзінің «Оқу орыс тілінде жүретін мектептерде қазақ тілінен етістікті оқыту» атты кандидаттық диссертациясында ассоциация теориясы бойынша, адамның сөздерді кезек-кезек қабылдамайтындығын, алдында тұрақты жадыда сақталған материалмен ұштастыру, салыстыру арқылы қабылдайтындығын атап өтеді [7, 20]. Жоғарыда атап өткен сөйлеу әрекетінің репродуктивті, продуктивті түрінің жүзеге асуы кезінде оқушы оқу материалының мазмұнын алдымен шатастырып, содан соң практикада қолдануға дағылану арқылы менгеретін болады. Баланың материалды түсінуі ең алдымен бұрын алған білімімен ұштастыру арқылы шатастыру кезеңі

мен кейін бірте-бірте айыратын дәрежеге көтерілу кезеңінен тұрады. Осы екі процестің бірінен сон бірі ауысып отырыу арқылы мида, жоғарыда айтқандай, шартты байланыс пайда болады. Ал адамның дүниені танып білуі осы уақытша шартты байланысқа тікелей қатысты. Физиологтардың айтуы бойынша, бұл уақытша шартты байланыстар адам миына мазмұны ұқсас, бір типтегі нерв импульстері тез арада түскенде тез қалыптасады. Демек, лексикалық, грамматикалық материалды игеруде әр сабакта берілетін білімнің мазмұны бір-бірімен байланыса, жүйелі орналастырылуы керек.

Белгілі психология Қ.Жарықбаев: «Грамматиканы меңгеру – біздің ауызша және жазбаша сөйлеуімізді дамытудың бірден-бір құралы. Оның заңдарын білу арқылы ғана бала өзінің ауызша және жазбаша сөйлеуін белгілі мақсатқа сай ұйымдастырып, жоспарлап, жүйелі етіп құра алатын қабілетке ие болады» - дейді [8, 186]. Тілдің грамматикалық құрылышын игеру, оны практикалық тілде қолдана білу оқытудың синтаксистік принципіне негізделу қажет. Сөйлеу әрекетінің қай түрі болмасын дағды дәрежесіне көтерілуі қажеттілігін психологиятар да, әдіскерлер де атап көрсетеді. Осы тұрғыда дағды дегеніміз – психологиялық жағынан белгілі бір мақсатты іс-әрекетті саналы түрде қайталуа негізінде автоматтандыру дәрежесіне жеткізу. Дағды жаттығу негізінде қалыптасады. Баланың материалды қабылдауы, ұғынуы, түсінуі – берілген білімнің жас ерекшелігі мен ойлау қабілетінің деңгейіне сәйкестілігімен байланысты. Білімді бекіту, дағыларды қалыптастыру жаттығу мазмұнының сапасына да байланысты. Дағдыны дұрыс қалыптастыруда жаттығу жұмыстарын тексеріп отырудың да маңызы зор екендігін әдіскер ғалымдар еңбектерінен көруге болады. Бұл, біріншіден, окушылардың материалды игеруде жіберілген кателерін жөндеуге көмектессе, екіншіден, қаншалықты дәрежеде түсінгендерін анықтауга мүмкіндік береді. Сонымен қатар психологияда оку процесінде дағдыны қалыптастыруды қыннататын бірнеше кедергілер айтЫЛГАН. Олар: объективтік және субъективтік. Объективтік түріне оку құралжабдықтарының сапасыздығы, ал субъективтік түріне окушының өзіне-өзі сенбеушілігі, көңіл-күйінің нашарлығы жатқызылған.

Етістік – сөз таптарының ішіндегі құрделі категориялардың бірі болумен қатар, сөйлеуге қажеттілігі жағынан алдыңғы қатарлы ауқымды сөз табы. Сондықтан бұл сөз табын дұрыс қолдану дағдысын қалыптастыру мұғалімнен үлкен табандылықты қажет етеді.

Сөйлеу әрекеті сөйлеу механизмдері арқылы жүзеге асады. Солардың бірі – жады. Жады – құрделі психикалық процесс. Оған есте қалдыру және жаңғырту кіреді. Жадының тұрақты және оперативті түрі бар. Жадының есте қалдыру, жаңғырту сияқты процестері бар. Есте қалдыру мұғалімнің окушылар алдына мақсат, талап қоюына байланысты, яғни арага уақыт салып қайталатқанда ғана есте сакталу ұзақ болады делінген. Мәселен, оку бағдарламасы бойынша етістікке берілген тақырыптар қамтылған соң, қайталуа қажеттігі туындейды. Мұндай жағдайда мұғалімнің ең қажетті сөйлеуге арналған лексикалық, грамматикалық жағынан даярлаған сұраптарының сапасы үлкен орын алады. Осы тұрғыда қазак тілі сабағында оқытудың нәтижелілігі окушылардың дара ерекшеліктерімен санасуға да

байланысты. Себебі, кей оқушылар тапсырманы тез, белсенді орындаса, кейбірі сылбыр орындаиды. Жаттыгу мазмұны бір болса, бірі тез орындалап, екінші типтес оқушылардың тапсырманы орындауына кедергі туындаиды.

Жоғарыда аталған мәселелерге талдау жасай отырып, оқу процесінде сабақтың нәтижелі болуы үшін пән мұғалімі психология жетістіктеріне сүйенетінін жоққа шығара алмаймыз.

Әдебиеттер:

1. Шабельников В. К. Психика – функциялық жүйе. – Алматы: Ана тілі, 1998.
2. Жанәбілова А. Тіл дамыту жұмыстары // Қазак тілі мен әдебиеті. - 2004. - №11. – 118-122 б.
3. Аханов К. Тіл білімінің негіздері: Оқулық, 3-бас. – Алматы: Санат, 1993. – 496 бет.
4. Жасубиева Б. Сөздік қорды дамытудың педагогикалық-психологиялық ерекшеліктері // Ұлағат. Ғылыми-психологиялық және педагогикалық басылым.- 2003. - №4. – 7-10 б.
5. Құрманова Н. Сын есімді оқыту барысында оқушылардың тілін дамыту әдістемесі. Ақтөбе. 1999. 120 б.
6. Психологический словарь. (Под ред. В.П. Войтка) – Киев: Высшая школа. 1992.
7. Сүлейменова Ж.Н. Оқу орыс тілінде жүретін мектептерде қазақ тілінен етістікті оқыту. Дисс. пед. ғылым. канд. Алматы, 1993 – 1916.
8. Жарықбаев Қ. Психология. Алматы, Мектеп. 1982.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассмотрена психологическая сторона изучения глаголов казахского языка. В ней так же говорится, что в целях достижения результативности необходимо привнесения сведений не только из лингвистики, но и из психологии, философии и педагогики.

RESUME

The article touches the psychological side of teaching verbs in Kazakh language. Additionally, it notices the necessity of including comprehensive materials, from psychology, philosophy, not only linguistics, in order, to achieve effectiveness and needed result.

EFFECTIVENESS OF WORD BUILDING IN CONSTRUCTING STYLISTIC DEVICES

The ways in which new words are formed, and the factors which govern their acceptance into the language, are generally taken very much for granted by the average speaker. To understand a word, it is not necessary to know how it is constructed, whether it is simple or complex, that is, whether or not it can be broken down into two or more constituents. We are able to use a word which is new to us when we find out what object or notion it denotes. Some words, of course, are more 'transparent' than others. For example, in the words unfathomable and indescribable we recognize the familiar pattern of negative prefix + transitive word + adjective-forming suffix on which many words of similar form are constructed. Knowing the pattern, we can easily guess their meanings – 'cannot be fathomed' and 'cannot be described' – although we are not surprised to find other similar-looking words, for instance unfashionable and unfavourable for 'which this analysis will not work. We recognize as 'transparent' the adjectives unassuming and unheard-of, which taking for granted the fact that we cannot use assuming and heard-of. We accept as quite natural the fact that although we can use the verbs to pipe, to drum and to trumpet, we cannot use the verbs to piano and to violin.

Many linguists agree over the fact that the subject of word-formation has not until recently received very much attention from descriptive grammarians of English, or from scholars working in the field of general linguistics. As a collection of different processes (compounding, affixation, conversion, backformation, etc.) about which, as a group, it is difficult to make general statements, word-formation usually makes a brief appearance in one or two chapters of a grammar. But this question is not troubles only linguists but also has a great influence on literature. Lexical deviation in literature refers almost exclusively to neologisms or the coinage of new words. The new words that the literary writer invents are usually made up for use on only one particular occasion, and can therefore be called 'nonce-formations'. By this we do not mean, however, that we can rule out the possibility that some of these words may eventually get into the English word-stock and be used widely, since works which are well-written are read many a time by readers generation after generation. Every period in the development of a language produces an enormous number of new words or new meanings of established words. Most of them do not live long. They are coined for use at the moment of speech, and therefore possess a peculiar property – that of temporariness. The given word or meaning holds only in the given context and is meant only to "serve the occasion". However, a word or a meaning once fixed in writing may become part and parcel of the general vocabulary irrespective of the quality of the word. The coining of new words generally arises with the need to designate new concepts and also with the need to express nuances of meaning called forth by a deeper understanding of the nature of the phenomenon in question. There are 2 types of newly coined words: 1) those which designate new-born concepts may be named terminological coinages or terminological neologisms; 2) words coined because their creators seek expressive utterance

may be named stylistic coinages or stylistic neologism. Neologisms are mainly coined according to the productive models for word-building in the given languages. Most of the literary coinages are built by means of affixation and word compounding. In coining new words, it may be said that the literary writer is not so much breaking rules of word-formation as extending the rules. For example, in English there is a rule of word-formation which allows the prefix 'un' to be attached to a noun (also to a verb or an adjective) to convey the meaning 'not' as in 'unease' and 'unrest'. However, this rule can only be applied to a limited number of cases, so that when we come across unwish and unself in 'Unwish through curving, where when till unwish returns on itself (E. E. Cummings, A Complete Poem), we would be struck by such unusual use and take it as an extension of the expressive possibilities of language.

In the coinage of new words, the literary writer usually extends three major rules of word-formation: affixation, compounding and conversion. We shall now take a look at each of these types in turn. Affixation is the addition of a prefix or suffix to an item which already exists in the language. The following lines contain some typical examples of words coined by extension of this rule:

- (1) And I Tiresias have foresuffered all.
(T. S. Eliot)
- (2) There was a balconyful of gentlemen.
(Chesterton)
- (3) We left the town refreshed and rehatted.
(Fotherhill)

In (1), the nonce word foresuffered is coined by adding the prefix 'fore-' to the item 'suffer'. The prefix 'fore-' conveys the meaning 'beforehand' and is normally reserved for joining with such items as 'see', 'tell' and 'warn'. The novel use here, according to Leech, encapsulates a newly formulated idea: it is possible to anticipate mystically the suffering of the future, just as it is possible to 'foresee' and 'foretell' or to have 'foreknowledge' of the future events. In (2), the coinage balconyful is the result of the addition of the suffix '-ful' to the item 'balcony'. The suffix '-ful' when used to form nouns has the meaning 'as much as will fill the thing specified', and is usually added to items such as 'bowl', 'basket' or 'spoon'. The coinage balconyful here affords a vivid description of the number of people staying on the balcony, thus making the work interesting to read. Rehatted in (3) is formed by attaching the prefix 're-' to the item 'hat'. As can be easily seen, this coinage is in phonetic harmony with its parallel refreshed and thus produces a humorous and comic effect. Compounding is the combination of two or more items to make a single compound one. Consider the following examples:

- (4) While I, joy-jumping, empty-eyed sang on the day my father died.
(Edwin Brook)
- (5) Babes wake
Open-eyed;
(W. H. Davies)
- (6) They were else-minded then, altogether, the men
(G. M. Hopkins)

Joy-jumping in (4) is a compound made up on the pattern of noun + 'ing' participle. However, it is different from the compounds of the same pattern such as 'music-loving', for 'music-loving' can be paraphrased as 'having love for music' whereas joy-jumping cannot be paraphrased as 'having joy for jumping'. The word is, in fact, coined from the idiom 'jump for joy' which means 'jump because of joy'. The extension of the compound rule here on an idiom makes the situation described in the poem much more ironical. This ironical effect is further reinforced and developed by another coinage, empty-eyed, which communicates the meaning that 'there are no tears in the eyes' of the speaker 'I'. This word is invented on the same pattern as 'clean-shaven' and 'newly-laid'. The coinage open-eyed in (5) is similar to the nonce word empty-eyed in (4) in that each can be considered as a verbless adjective clause performing the grammatical function of subject complement. However, open-eyed expresses a result, in this instance the surprise or astonishment caused by the mingled loud noise of shouting, screaming and barking when school is out. Empty-eyed, in contrast, only expresses a state. The example else-minded in Hopkins' line is formed by extension of the word-formation rule: adv. (or adj.) + 'ed' participle. At first glance, it may seem to be synonymous with 'absent-minded'. But a close examination reveals that there is some difference in meaning. When we speak of a person being absent-minded we mean that he is either thinking of something other than what requires his attention or simply resting himself, doing no thinking. The coinage else-minded, however, conveys only the first layer of meaning of 'absent-minded'. Thus it avoids ambiguity and more accurately captures the state of mind of those gentlemen in question. Conversion, which is often described as 'zero affixation', is the adaptation of an item to a new grammatical function without changing its form. Let us take a look at the following examples:

(7) That hearts That spaniel'd me at heels, to whom I give
Their wish, do discandy, melt their sweets
On blossoming Caesar; and this pine is bark'd
That overtopped them all.
(Shakespeare)

(8) "Don't be such a harsh parent, father!"
"Don't father me!"
(H. G. Wells)
(9) I was explaining the Golden Bull to his Royal Highness,
"I'll Golden Bull you, you rascal!" roared the Majesty of Prussia.
(Macaulay)

The verb spaniel'd in (7) is a conversion from 'spaniel', referring to a special long-haired breed of hunting dog with floppy ears, a silky coat and a usually docked tail. This coinage brings great immediacy to the scene being described, and gives a vivid picture of those who once followed Antony closely and obediently like a spaniel follows its master. In (8), the noun father is changed to a verb and used by the Father in a retort to his child to express his annoyance and discontent. The retort is made all the more forceful by the fact that the statement may be interpreted in two ways which are both relevant to the situation. These two interpretations are: 'Don't call me father!' and 'Don't

speak to me as if you were the father!' In (9), the noun phrase Golden Bull is turned to a verb to convey the meaning, to fight (someone) like a Golden Bull. Since Golden Bull was used as a proper noun in the preceding sentence, the conversion of it into a verb makes the passage highly cohesive. It also vividly manifests the boorishness of the Majesty of Prussia. Lexical stylistic device is also defined as an important way of introducing word building system. The best literary method of word building is stylistic device as it shows different styles of language (poetic, colloquial, slang, scientific, newspaper) every style has its own peculiarities of sentence structure, word building. Lexical stylistic device is such type of denoting phenomena that serves to create additional expressive, evaluative, subjective connotations. In fact we deal with the intended substitution of the existing names approved by long usage and fixed in dictionaries, prompted by the speaker's subjective original view and evaluation of things. Each type of intended substitution results in a stylistic device called also a trope. This act of substitution is referred to transference – the name of one object is transferred onto another, proceeding from their similarity (of shape, color, function, etc.) or closeness (of material existence, cause/effect, instrument/result, part/whole relations, etc.). Metaphor. The most frequently used, well known and elaborated among lexical stylistic devices is a metaphor – transference of names based on the associated likeness between two objects, as in the “pancake”, “ball” for the “sky” or “silver dust”, “sequins” for “stars”. So there exists a similarity based on one or more common semantic component. And the wider is the gap between the associated objects the more striking and unexpected – the more expressive – is the metaphor. If a metaphor involves likeness between inanimate and animate objects, we deal with personification, as in the “Eyes of London” or “painful ocean”. Metaphor, as all other lexical stylistic devices, is fresh, original, genuine when first used, and trite, hackneyed, stale when often repeated. In the latter case it gradually loses its expressiveness. Metaphor can be expressed by all notional parts of speech. Metaphor functions in the sentence as any of its members. When the speaker (writer) in his desire to present an elaborated image does not limit its creation to a single metaphor but offers a group of them, this cluster is called sustained (prolonged) metaphor. The ground of the metaphors in the examples that follow is the insincerity of the smiles that Gr. Greene mocks at: he excavated his smile; the woman hooked on another smile as you hook on a wreath; she whipped up a smile from a large and varied stock (Greene). [2:185]

Epithet is a lexical stylistic device that relies on the foregrounding of the emotive meaning. The emotive meaning of the word is foregrounded to suppress the denotational meaning of the latter. The characteristic attached to the object to qualify it is always chosen by the speaker himself. Epithet gives opportunities of qualifying every object from subjective viewpoint, which is indispensable in creative prose, publicist style and everyday speech.

Like metaphor, metonymy and simile epithets are also based on similarity between two objects, on nearness of the qualified objects and on their comparison.

Through long and repeated use epithets become fixed. Many fixed epithets are closely connected with folklore. First fixed epithets were found in Homer's poetry (e.g. **“swift-footed Achilles”**). Semantically, there should be

differentiated two main groups. The biggest one is affective epithets. These epithets serve to convey the emotional evaluation of the object by the speaker. Most of qualifying words found in the dictionary can be and are used as affective epithets. The second group – figurative epithets. The group is formed of metaphors, metonymies and similes and expressed predominantly by adjectives (e.g. “**the smiling sun**”, “**the frowning cloud**”), qualitative adverbs (e.g. “his triumphant look”), or rarely by nouns in exclamatory sentences (e.g. “You, ostrich!”) and postpositive attributes (e.g. “Richard of the Lion Heart”). Two-step epithets are so called because the process of qualifying passes two stages: the qualification of the object and the qualification of the qualification itself, as in “an unnaturally mild day”. Two-step epithets have a fixed structure of Adv+Adj model. Phrase-epithets always produce an original impression (e.g. “**shutters-coming-off-the-shops early morning**”). Their originality proceeds from rare repetitions. Phrase-epithet is semantically self-sufficient word combination or even a whole sentence which loses some of its independence and self-sufficiency, becoming a member of another sentence. Hyperbole and understatement Hyperbole is a lexical stylistic device in which emphasis is achieved through deliberate exaggeration. Hyperbole is one of the common expressive means of our everyday speech (e.g. “I have told it to you a thousand times”). Understatement is considered to be a typically British way of putting things and is more characteristic of male colloquial speech: so when a woman calls a concert **absolutely fabulous** using a hyperbole a man would say it was not too bad or that it was some concert. Due to long and repeated use hyperboles have lost their originality. Hyperbole can be expressed by all notional parts of speech. It is important that both communicants should clearly perceive that the exaggeration serves not to denote actual quality or quantity but signals the emotional background of the utterance. If this reciprocal understanding is absent, hyperbole turns into a mere lie. Hyperbole is aimed at exaggerating quantity or quality. When it is directed the opposite way, when the size, shape, dimensions, characteristic features of the object are not overrated, but intentionally underrated, we deal with understatement. English is well known for its preference for understatement in everyday speech. “**I am rather annoyed**” instead of “**I’m infuriated**”, “The wind is rather strong” instead of “**There’s a gale blowing outside**” are typical of British polite speech, but are less characteristic of American English.

In word building process stylistic devices play a great and specific role, as every author, writer has its own peculiarities of creating new meaning and structure in his artistic works. Affixation as the productive way of word formation is closely connected with stylistics. With the help of affixation the process of creating new words from the material available in the language after certain structural and semantic formulas and patterns is possible. Affixation is a great value in literature because stylistic devices can hardly exist without shifting parts of speech from one into another without adding derivational affixes. In our diploma work we try to show the usage of affixation in literature, for this purpose we decided to choose among the stylistic devices oxymoron, as the best example of affixation process in literature. The combination of contradictions is called an oxymoron. Silent scream, deafening silence, dark day, pretty ugly, darkness visible etc. are some oxymora. (correct plural of oxymoron; not oxymorons). Oxymoron is defined in dictionaries as a

rhetorical figure in which incongruous or contradictory terms are combined, as in a deafening silence and a mournful optimist. J. A. Cuddon in his monumental work on Literary Theory describes oxymoron as an old but common device in literature especially in poetry, closely related to antithesis and paradox. [3; 27] Oxymoron is lexical stylistic device the syntactic and semantic structures of which come to clashes (e.g. "cold fire", "brawling love").

The most widely known structure of oxymoron is attributive. But there are also others, in which verbs are employed. Such verbal structures as "to shout mutely" or "to cry silently" are used to strengthen the idea. Oxymoron may be considered as a specific type of epithet. Originality and specificity of oxymoron becomes especially evident in non-attributive structures which also (not infrequently) are used to express semantic contradiction as in "the street was damaged by improvements", "silence was louder than thunder". Oxymorons rarely become trite, for their components, linked forcibly, repulse each other and oppose repeated use. There are few colloquial oxymorons, all of them show a high degree of the speaker's emotional involvement in the situation, as in "awfully pretty".

Chopin's beautiful sorrow, a generous miser, busy idleness, a beautifully ugly face.

In this example we can see an oxymoron effectively made from adjective, noun, adverb forming suffixes: beauty-ful; idle-ness; beautiful-ly; An Oxymoron is used to give a figurative characterization of a notion to reveal its inner complicated nature. It may serve to denote a temporary feature of a notion.

Eg: *It was with an almost cruel joy. Suddenly she felt the need to speak. The wordy silence troubled her: It was a relief to be on board and no longer alone together.*

Of course an oxymoron always expresses the author's subjective attitude, a list of objective oxymoron formed with affixation:

Sweetly sorrow ,accurately estimated, sadly smiled, accidentally on purpose, sublimely bad, act naturally, holy war, wicked good, terribly popular, organized mess, icy hot, seriously funny, cheerful pessimist,

Those oxymora that use apparent contradictions like angry saint or bitter sweet are called objective oxymora. They are quite literal, without any hidden meanings. The stylistic effect is based on the fact that the denotational meaning of the attribute is not entirely lost. If it had been lost the word combination would resemble those attributes with only emotional meaning such as: It's awfully nice of you, I'm terribly glad. Oxymoron as a rule has the following structural model: adjective+noun or adverb adjective.

1. "I like a smuggler. He is the only honest thief (Charles Lamb)
2. A famous example occurs in Romeo and Juliet when Juliet jests about love.

'Here is much to do with hate, but more with love.
Why then, O bawling love! O bawling hate!
O anything! of nothing first create!
O heavy lightness! serious vanity!
Mis-shapen chaos and well seeming forms.'

Oxymoron made from adjective forming suffixes in **A Midsummer Night's Dream** by William Shakespeare

"A tedious brief scene of young Pyramus
And his love Thisbe; very tragical mirth.'
Merry and tragical! tedious and brief!
That is, hot ice and wondrous strange snow.
How shall we find the concord of this discord?"

Oxymoron in **Romeo and Juliet** by William Shakespeare

"Why, then, O brawling love! O loving hate!
O any thing, of nothing first create!
O heavy lightness! serious vanity!
Mis-shapen chaos of well-seeming forms!
Feather of lead, bright smoke, cold fire,
sick health!
Still-waking sleep, that is not what it is!
This love feel I, that feel no love in this.
Dost thou not laugh?"
"Yet I should kill thee with much cherishing.
Good night, good night! parting is such
sweet sorrow,
That I shall say good night till it be morrow."

Oxymoron in **Hamlet** by William Shakespeare

"I will bestow him, and will answer well
The death I gave him. So, again, good night.
I must be cruel, only to be kind:
Thus bad begins and worse remains behind.
One word more, good lady."

Oxymoron in **Julius Caesar** by William Shakespeare

"Tut, I am in their bosoms, and I know
Wherfore they do it: they could be content
To visit other places; and come down
With fearful bravery, thinking by this face
To fasten in our thoughts that they have courage;
But 'tis not so."

Oxymoron in **Moby Dick** by Herman Melville

"There are some enterprises in which a careful disorderliness is the true method."

Oxymoron in **Paradise Lost** by John Milton

"...As one great furnace flamed; yet from those flames
No light; but rather darkness visible
Served only to discover sights of woe..."

Oxymoron in **Devotions Upon Urgent Occasions** by John Donne

"And can the other world name so many venomous, so many consuming, so many monstrous creatures, as we can diseases of all these kinds? O miserable abundance, O beggarly riches! how much do we lack of having remedies for every disease, when as yet we have not names for them?"

Oxymoron in **Lancelot and Elaine** by Lord Tennyson

"...but now
The shackles of an old love straitened him,
His honour rooted in dishonour stood,
And faith unfaithful kept him falsely true."

Oxymoron in **An Essay on Criticism** by Alexander Pope

"The bookful blockhead ignorantly read,
With loads of learned lumber in his head,
With his own tongue still edifies his ears.
And always list'ning to himself appears."

Appropriately, the word oxymoron is itself oxymoronic because it is formed from two Greek roots of opposite meaning, oxys "sharp, keen," and moros "foolish," the same root that gives us the word moron . Noting that oxymoron is a single-word oxymoron consisting of two morphemes that are dependent in English, the intrepid linguist senses a rich opportunity to impose order on seeming chaos, to extract significance from the swirl of data that escape through the holes in people's faces, leak from their pens, and glow on their computer screens. With books such as Warren S. Blumenfeld's Jumbo Shrimp and Pretty Ugly (Perigee, 1986, 1989) selling so well, oxymora (my preferred plural form) were a hot language item in the 1980s. Now that we can recollect that decade with some tranquility, it is time to attempt a taxonomy of the collected oxymoronic specimens and to set the aborning discipline of oxymoronology in some order. [5; 154] Single-word oxymoron composed of dependent morphemes The more in oxymoron also gives us the more in sophomore, a "wise fool"--and there are indeed many sophomoric sophomores. Other, examples: pianoforte ("soft-loud"), preposterous ("before-after"), and superette ("big-small"). Single-word oxymoron composed of independent morphemes Two meaning-bearing elements that could each be a word in itself are welded together into a single word: spendthrift, bridegroom, bittersweet, ballpoint, speechwriting, firewater and someone. Logological oxymoron If we view words as surface letter combinations and disregard

meaning, we note that the word nook joins the opposing words no and OK, and the name Noyes no and yes. I welcome additional specimens from Word ways readers.

Natural oxymoron Most speakers of English who know the definition of an oxymoron would have little trouble identifying the pairs inside out, student teacher, working vacation and small fortune as oxymoron. We call this major category of oxymoronology "natural" because the perception of these duos as oxymora is relatively direct and effortless and does not depend on plays on words or personal values. Sometimes they formed with the help of prefixes and suffixes. Among the tens of additional examples:

industrial park, open secretness, sight unseen, loyal opposition, idiot savant, light heavyweight, original copy, finally draft, random order, freezer burn, negative growth, standard deviation, build-down, elevated subway, mobile home, benign neglect, fresh frozen, deliberate speed, benevolent despot, recorded live, one-man band, old boy, living end

Punning oxymoron probably the best-known oxymoron in the literature is one from comedian George Carlin's record "Toledo Window Box," the delightful jumbo shrimp. He submits that the popularity of jumbo shrimp springs in part from an invitation to leap from an apparent meaning to a less-apparent one. While the meaning of jumbo as "large" is obvious, we must rise above the surface significance of shrimp, "decapod crustacean," to the more elevated "small." This is the stuff that punning is made of, the compacting of two meanings into a verbal space that they do not occupy in ordinary discourse. Thus, flat busted relies on the multiple meanings of the second word, "financially broke" and "breasts." This process is at work in the likes of even odds, baby grand, cardinal sin, female jock, indoor bleachers and death benefit. Punning can lurk even in single-word oxymoron such as wholesome. Conversion puns closely related to the above is a group of oxymoronic pairs that rely on the coexistence of two parts of speech for the same word. Some of my favorites in this small cluster are press release, kickstand, divorce court, building wrecking and White Rose in which the oxymora emerge only with the interpretation of the two words in each pair as verbs. Dead metaphors over time a word may become emptied of its original meaning. Fabulous, for example, no longer denotes "based on a fable," and awful, for another example, no longer means "awe-inspiring." But enough of the primordial meaning may respond in a word that it becomes oxymoronic when set along another word that collides with its earlier signification:

awful(ly) good, terribly good, damned good, many fewer,barely clothed, exactly wrong, clearly obfuscating, far nearer, kind of cruel, hardly easy, a little big, growing small

Close kin to the first two is wicked good. A product of American slang, in which bad has come to mean "good" and cool mean "hot," wicked good clearly empties the old meaning from wicked. But the draining is so contrived that wicked good should perhaps be assigned to the next category. Crafted oxymora some compact paradoxes have about them a sense of consciousness contriv-ance and crafting, as when Stephen Douglas was dubbed the Little Giant and Tom Landry ap-proached a Super Bowl saying that his team was

confidently scared. When we say same difference, global village, accidentally on purpose, "it went over like a lead balloon," and "keep it down to a dull roar," we are likely to be more aware of the collision of opposites than when we say old news, indoor bleachers and death benefit. [6; 75-87]

hateful good (Chaucer), proud humility (Spenser), darkness visible (Milton), damn with faint praise ((Pope), expressive silence (Thomson), melancholy merriment (Byron), falsely true (Tennyson), parting is such sweet sorrow (Shakespeare), scalding coolness (Hemingway)

Literary oxymoron and before mentioned devices created with the help of affixation perfectly and brightly crystallized forms of stylistic, oxymoronic, expressive language become art in literature created by our greatest writers.

References:

1. Abayev V.I. Homonyms T. O'qituvchi 1981 2. Smirnitsky A.I. Homonyms in English M.1977
3. Dubenets E.M. Modern English Lexicology (Course of Lectures) M., Moscow State Teacher Training University Publishers' 2004
4. Ch. Dickens Great Expectations pp.
5. Burchfield R.W. The English Language. Lnd. 1985
6. Canon G. Historical Changes and English Word formation: New Vocabulary items. N.Y., 1986.
7. Howard Ph. New words for Old. Lnd., 1980.
8. Виноградов В.В. Лексикология и лексикография. Избранные труды. М. 1977

СӨЙЛЕУ ТІЛІНІҢ ТІЛДІК ТҮЛҒАНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ РӨЛІ

Сөйлеу тілінің тілдік түлға қалыптастырудагы рөлі туралы сөз еткенде ойымызға бірқатар сұраптар оралады. Неліктен білім құны құлдырап барады? Не себепті кешегі шәкірт пен бүгінгі шәкіртін рухани қажеттілігі жер мен қоктей? Білімге, кітап окуға деген талаптың жойылып бара жатқанына не тосқауыл бола алады? Ана тіл, дәстүр, сөйлеу мәдениетінің құнсыздандының қалай жоямыз?

Жоғарыда аталған сұраптардың барлығы қофамның руханият мәселесі, адамдардың сөйлеу мәдениеті, олардың карым-қатынас жасау мәдениетімен тығыз байланысты. Шындық емес сөзбен өмір сұру нәтижесінде сөздің құдіреті, қүші жойылды. Академик И.П.Павловтың пайымдауынша, бос сөз бен шын өмірді сабактастыра білу ақылдың жоғары сатысына ғана тән дей келе: «Мысль... не идет за кулисы слова, не любит смотреть на подлинную действительность. Мы занимаемся коллекционированием слов, а не изучением жизни».

Жүргізілген сауалнама нәтижелеріне сүйенетін болсақ, жоғары оку орындарында тілдік түлға түгіл, сөйлеу мәдениеті жүйесіз, мақсатсыз, бір сөзбен айтқанда, нашар қалыптасада. Сөйлеу мәдениеті студенттердің даму шарты болғандықтан гуманды білім жүйесінің нәтижесі. Біз оған оқытушының кәсіби құзіреттілігімен ғана жетеміз.

Моралдық мәселелердің шиеленісуі карым-қатынас жүйесінде сөйлеу мәдениетінің төмендігінен туындалған отырып. Қарым-қатынас өзге адамды есту мен тыңдай білуден тұратын құрделі құбылыс. Қарым-қатынас өзге адамның мүмкіндігін бағалаудан тұратын құрделі құбылыс. Кең мағынада айтқанда сөйлеу мәдениеті аспектілері этикет, күнделікті өмір сұру мәдениеті, жеке уақытын үнемдеу, гигиена, эстетикалық талғам мен еңбек ету мәдениеті болып табылады.

Сөйлеу мәдениетіне аса көніл бөлген жөн: дұрыс сөйлеу мен тындау, әңгімелесу қарым-қатынас шарты болып табылады. Сөйлеу қарым-қатынастың өте маңызды әрі мәнерлі әдісі. Сөйлеу мәдениетінің жоғарылығы ойлау мәдениетінің жоғарылығының айғағы, немесе тілін шолақ, сөздік қорын аз болса, ойың сайрап тұрғанмен өзгеге жеткізе алмайсың. Сөйлеу мәдениеті ойды нақты әрі мәнерлі жеткізудегі адамзаттық жалпы мәдениеттің құрамдас бөлшегі.

Сөз қаншалықты қарапайым болса, соншалықты түсінікті болады, логикаға дұрыс құрылған сөз тіркестері фразаға күш пен сенімділік береді. Сөз қолданудағы дәлдікті қазақ мақалы «тау мен тасты су бұзар, адамзатты сөз бұзар» деп дөп басып айтады. Болашақ педагогтың тілінің дәлдігі қашанда тілдің ең маңызды сипатының бірі деп есептелінеді. Дегенмен, қарапайым, жаргонға толы сөз тәрбиесіздікті көрсетеді. Осы орайда К.Паустовский былай деген: «...по отношению каждого человека к своему языку можно совершенно точно судить не только о его культурном уровне, но и о его гражданской ценности. Истинная любовь к своей стране немыслима без любви к своему языку. Человек, равнодушный к родному языку,- дикарь. Он вредоносен по самой своей

суги, потому что его безразличие к языку объясняется полнейшим безразличием к прошлому, настоящему и будущему своего народа».

Сөйлеу адамның интеллектуалды қасиетінің белгісі ғана емес, оның ең жақсы тәрбиелеушісі. Ойын нақты жеткізуде ұтымды қолданылған сөз адамның кәсіби дағдысын машықтайы. Академик Д.С.Лихачев: «неряшлисть в одежде - это неуважение к окружающим вас людям и к самому себе. Язык в еще большей мере, чем одежда, свидетельствует о вкусе человека, о его отношении к окружающему миру, к себе».

Біздің тіліміз біздің өмір сүру тәртібіміздің басты бөлігі. Адамның сөзі оның қаншалықты интеллигентті, психологиялық түрғыда өзін таразылай білуін және т.б. айғағы. Біздің сөйлеуіміз іс-әрекетіміздің бөлігі ғана емес, біздің жан дүниеміздің, мүмкіншіліктеріміздің жиынтығы.

Герменевтистер (мәтін талдау өнері), сөйлеуді адам өмір сүруінің тәсілі ретінде карастыра келіп, адам сөзбен, басқаша айтқанда, сөзде өмір сүреді дейді. Сөздің құдіреті күшті. Сөзбен адамды адам қуанта да, жылатып та, жұбата да алады. Сөздің әсері болу деген сөз айтқанына ілесіп, сенімінді соған арнап, жан-дүниенде билеп, оны толық түсіну әсері сөзден соң өзінді-өзін танисың, басқаны білесің, сөздің мәнін, мағынасын, айттар астарын ұғасың.

Тілдің құдіреті туралы біздің заманымызға дейін VI ғасырда өмір сүрген көне грек мысалшысы Эзоптың айтқаны еске түседі. Бірде философ Ксанф өзінің құлы Эзопқа қонактарына бірінші күні ең жаман тағам, екінші күні ең жақсы тағам дайындауды тапсырады. Эзоп бірінші күні таңертен, түскі асқа, кешкі асқа да тіл пісіріпті. –Неліктен сен тек тіл пісірдің? – деген сұраққа Эзоп:- Маған ең жаман тағам дайындау тапсырылды. Тілден жаман не бар? Тіл болағандықтан біз бір-бірімізді ренжітеміз, ұрысамыз, өтірік айтамыз. Тіл адамды жау етеді, қала ғана емес бүтін бір мемлекет тілдің кесірінен қирап жатады. Ол біздің өмірімізге жамандық пен қайғы әкеледі. Екінші күні Эзоп тағы да тілді әкеледі. Қожасы мен қонақтар таң қалыпты. - Маған ең жақсы тағам дайындау тапсырылды, -деп түсіндіре келіп Эзоп: Философ үшін тілден жақсы не бар! Тіл арқылы ғылым зерттеліп, білім алынады, тіл арқылы біз түсінісеміз, түрлі сұрақтарды шешеміз, сұраймыз, сәлемдесеміз, сезімімізді білдіреміз, бір-бірімізді қанағаттандырамыз. Меніңше, тілден жақсы нәрсе жоқ.

Тілдің барлық базалық қызметі – қарым-қатынас, таным мен әсер етуі жоғарыдағы мысалда көрініс тапқан. Ондағы ойдың қарама қарсылығы тіл мүмкіндігінің әсерін күштейте түсіп, жақсы не жаман тіл болмайды, «кадамзатта тілден жақсы еш нәрсе жоқ» деген идеяны насиҳаттайды. Басқа сөзбен айтқанда, тіл әрқашан жақсы, тек тұлғаның сөйлеу мәнері жаман болуы мүмкін. Кез-келген тіл халық еңбегінің жүйелі әрі құнды жемісі. Сол сөйлеу тілі арқылы адам қоғам тәжірибесімен танысады, қоршаған орта шындығына көз жеткізеді, өзін өзі көпшілік арасында ұстаудың ұтымды немесе ерсі нормаларымен танысады. Осыдан шығатын нәтиже, тіл болашақ педагогтың тілдік тұлғасын қалыптастыруда, өзін өзі ұстау мен мәдениетті болуға тәрбиелеуде қалыс қалмайды. Болашақ педагогтың тілдік тұлғасының қалыптасуы әдеби тілдің тікелей, кем дегенде жанама әсеріне бағынады. Қоғамдық ортада индивидтің тілге тиек болуы, оның ана тілін қалай менгергендігіне

байланысты болмақ. Болашақ педагогтың тілдік тұлғасын қалыптастыру тек оның сауатты жазуымен шектелген казіргі тілдік қоғам өмірі сөйлеу тілі шеберлінен, тілдік құндылықтардан арылып отыр. Тілдік тұлға психолингвистикада сөйлеу әрекетін үйімдастыратын механизм ретінде қарастырылады. Сөйлеу әрекеті болашақ педагог өміріндегі маңызды мәселе. Неге десеніз, болашақ педагог өз болмысын тілі арқылы, яғни ойы, танымы, қарым-қатынасы, түсіндіруі мен дәлелдеуінен көрінеді. Болашақ педагогтың тілдік тұлғасын сөз еткенде «тілдік тұлға», «тілдік мүмкіндіктер», «тілдік сана», «тілдің ойлау» түсініктеріне соқпай кету мүмкін емес. Тіл шындықты бағалауға деген барлық ерекшеліктерді сініріп алған. Нақ осы тілдік аспект К.Д.Ушинский ойымен сабактасып жатыр. Автор мемлекет табиғаты, оның тарихы сол елдін жан дүниесіне еніп, тілінен көрініс табады. Адам өмірден өткенмен, оның тілдік тұлғасы мәнғі сакталады.

Ата-бабаларымыз «Тіл тас жарады, тас жармаса бас жарады» деп бекер айтпаған. Тілдің құдіреті өмірлік окулық - мақал-мәтелдерден көрініс тапқан. Мақал-мәтелдер адам қандай болу керектігіне үйретеді. Шын мәніндегі ұлы сөздер мақал-мәтелдерде жинақталған. Бұл кездейсоқтық емес. Халық оны мындаған ғасырлар бойы жасаған. Өмірлік түрлі құбылыстарды байқау арқылы тұжырым жасаған, оның тілдегі көрінісі – мақал-мәтелдермен б3зге жеткізген.

Шағын афоризмдерде халық өзінің білімі мен тәжірибесін ұрпақтан-ұрпаққа қалдырып отырады. Мәселен, «Оқу инемен құдық қазғандай», «Оқусыз білім жоқ, білімсіз күнің жоқ» дейді қазақ мақалы. Даны мақал-мәтелдер адам өзі мен өзгениң әрекетін бағалауға көмектеседі. Мақал-мәтелдер халық өмірінің барлық қырын қамтиды.

«Мақалды аяқта» ойынында оқушы мақалдың бір бөлігін айтса, екінші бөлігін келесі бала жалғастырады.

Әшейінде ауыз жаппас, (той дегенде өлең таппас). Өнерлі бала (сүйкімді). Ұста пышаққа жарымас, (етікші етікке жарымас). Білім ауысады, (ырыс жұғысады). Қолдағы бар алтынның (қадірі жоқ). Киім пішсең кең піш, (тарылтуың оңай). Ағаш кессен ұзын кес, (қысқартуың оңай). Айтпас жерде тілінді тарт, (атпас жерде қолынды тарт). Өз үйінде ою оймаган, (кісі үйінде сыйзу сыйзар).

Келесі ретте «Мақал жұмбакты шеш» ойынын ұсынуға болады. Әңгіме кім туралы, оның қандай кемшіліктері сынни тұрғыда талданады? Қой асығы демей-ақ, қолыңа толса сақа тұт, жасы кіші демей-ақ, ақылы асса аға тұт. (акыл). Білімнің басы — бейнет, соны — зейнет (еңбек). Еріншектің ертеңі бітпес (еріншектік). Мұндай тапсырмалар шәкірттердің қызығушылығын тудырып қана қоймай, ойлау қабілетін арттырады. Олар қалжың сұрақтарға рахаттана жауап береді: қандай тұракты тіркес төрт түлік мал туралы айтылады? (Түймедейді түйедей ету). Өсімдік туралы қандай тұракты тіркес білесін? (Жел тұрмаса шөптің басы қимылдамайды). Бесінші сынның оқушылары төмөндегі тапсырмаларды тез әрі оңай орындаиды. «Біз салыстыруга қатысты көп мақал-мәтел білеміз. Мысалы, тастай жүрек» т.б.

Қазір біз бірігіп «Мәтелді сәйкестір» атты кестемен жұмыс істейміз. Сөздерге сәйкес келетін суретті табындар. Сонда сендер белгілі жеті мәтел құрастырасындар. (Суреттерді power point арқылы немесе қалың қағазға салып көрсетіге болады. Мәтелді дұрыс құраған бала сурет

салынған қағаздың қасына сөздерді бормен жазуына болады. Ол сөздерді шұбірекпен сұртіп тастау қыындық тудырмайды. Бұл кестені бірнеше рет қолдануға мүмкіндік береді. Балалардың сөздік қорын мақалмәтелдермен толықтыруға төмендегі ойын көмекші болады.

«Сөйлемді мақалмен аяқта». (Сөйлемдер алдын ала тақтада жазылады). «Мен ауырганда, маган сыныптастарым көмектестеді: сабакта берген тапсырмаларды үйіме әкелді, қын тапсырмаларды түсіндірді. (Дос қасынан қыындықта табылар) деген мақал дұрыс айтылған. «Мен мектепте қаламымды жоғалтып алдым. Қазақ тілінен бақылауды немен жазамын деп киналдым. Маған Айжан артық қаламын берді (Жұз сомың болғанша, жұз досың болсын).

Балалардың сөйлеу тілін дамытуға «Мақалды дәлелдейтін шағын әңгіме құра» (Өткен сабактарда біз мұндай тапсырмаларды ауызша орындаған болатынбыз) 3 - 4 оқушыға келесі әңгімені оқуды ұсынамын. Айша мен Сара мектептен келе жатты. Карт адам жолдан өткелі тұр екен. Сара: «Қарияға көмектесейік» деді. Айша естімегенсіп, теріс айналды. «Бес саусақ бірдей емес». Ерке бүгін мектепке бармай қалды. Телефон соққан мұғалімге «Басымды көтере алмай жатырмын» деп жауап берді. Мұғалім: «Еркежан, байқаймын басың ауыруын қойған екен» деді. Ерке ұялғанынан қызырып кетті. «Өтірік өрге баспас». Ертеде Еркен деген бала болыпты. Ол еріншек екен. Еркен бірде шешесіне «Мен өскеде ғалым боламын» дейді. Шешесі: «Оқусыз білім жоқ, білімсіз күнің жоқ» деп жауап беріпті.

Сабакты қорытып айтارымыз мақал-мәтелдердің адам өміріндегі алатын орны, ойын әдемі де, әсерлі жеткізетін оқушы биік шындарға шарықайтынын насиқаттау. Адамды танудың дұрыс жолы - оның ойлау қабілетінің дамуын, оның мінез-құлқы, оның қалай сөйлейтіндігіне құлақ салыңыз... Халық тілі сол елдің мәдениетінің, жеке тұлға тілі сол адамның жеке қасиеттерінің көрсеткіші. Тұлға тілі оның өмірге көзқарасы мен іс-әрекетінің айнасы. Қалай сөйлесе, солай ойлайды.

Әдебиеттер:

1. Павлов И.П. О русском уме /Литературная газета. 1981, N30
2. Караполов Ю.Н. Русский язык и языковая личность / М., 2003. – 263 с.
3. Проблемы изучения языковой личности школьника // Естественная письменная русская речь : исслед. и образоват. аспекты : материалы конф. Барнаул, 2003, 24-26 янв.
4. Язык и образование : сб. науч. тр. / отв. ред. М.А. Нефедова. Курск, 2004

АРЛЫ ЖЫРДЫҢ АРЫСЫ

Көзі тірісінде – ақ «Екінші Жамбыл» атанып, заманның аумалы – тәкпелі қос кезеңін басынан өткерген жыр шаһбазы Нұрпейіс Байғанин бүгінде үлкенге де, кішіге де тегіс белгілі тұлға. «Еңбек туралы жыр», «Доскейге» сынды туындыларын мектеп қабыргасында жаттап өскендердің бірі - біздін буын. Осы бір, қызыл тілден бал тамызған әйгілі адамды, партадан пайымдап, жырларын жадында сақтаған бүгінгі үрпақ та қадір тұтары бесенеден белгілі.

Себебі, кеңес үкіметі кезінде ақын шығармалары бірнеше рет кітап болыш басылып шығып, мол дәріптелді. Ал, еліміз тәуелсіздік алған тұстан беріде, 2006 жылы ғана, асыл мұралары ұқыпты қолмен сұрыпталып, солақай саясаттың сүзгісінен өтпей күзелген тұстары толықтырылып, «Арыс» баспасынан жарық көрді. Сарабдал саңылақ толғауларының бұлай ерекше ықыласпен екшеліп, жаңартылып басылуы белгілі ғалым, әдебиет жанашыры Ж. Асановтың маңдай терінің жемісі. Жинақтың кітап боп көрінуіне Ақтөбе мемлекеттік педагогикалық институтының ректоры, профессор Ф.Ж.Нұрышев көмек беріп, үлкен азаматтық танытқан болатын. Бұл, 1991 жылдан кейін шығып тұрған кітап еді. Осы бір, игі істің жалғасы іспеттес, аталған институт ректоры биылғы жылдың қыркүйек айында, ақынның 150-жылдығына орай «Н.Байғанин және қазіргі әдебиеттану мәселелері» атты конференция өткізбекші. Осынау, қуатты құліктің 150-жылдық мерейтойын облыстық деңгейде атап өту туралы облыс әкімі Е.Н.Сагындықов шешім шығарып, ізгі шараның жоғары деңгейде өтілуіне ерекше мән беріп отыр. Бүгінгі күнге дейін, өз дәүірінің дүлділі туралы естеліктер аз жазылған жоқ. «Сол күнгі кездесуде Нұрпейіс ақсақал өзінің Сталинград туралы жырын айтты. Нағыз жауынгерлік жыр болатын ол. Пафос қандай, көркемдігі қандай», - деп тамсана жазады өз естелігінде мәртебелі ақынның Күандық Шанғытбаев. «Дүниеде тоқсан шамалы көктемнің көрікті гүлін жұлып, жұпар лебін жұтқан бұл көне шежіренің ақырғы үш жыл өмірі менімен бірге өтті», дейді және. Ал, халықтың дарынды ұлдарының бірі Дихан Әбілов, ақынның тыңдағанды үйіріп әкетер жырына, кіслілігіне сүйсіне «...Кәрі ғұламаны қимайтын мұриті тәрізді, кіндігінен тарамыспен Нұрекенің жыр қазығына арқандап тастаған құлындаі кете алмаймын. Тыңдай бергім келеді, тыңдай бергім келеді. Келісті сымбатына да, кең адамшылығына да, көсіле жүзетін кемедей жыр-шежіре көкірегіне де мұритпін», - деп толғанған еді.

Жалпы, Нұрпейіс дара ақындығы, даңғыл жыршылығымен қоса өте ұқыпты, тұла бойына тазалықты тұндырған сырбаз адам болған. Көзі қаралты қариялардың айтуынша бес уақыт намазын қаза қылмаған, шариғат жолынан адаспаған.

Бұрынғы бабалардың бекзаттығы мен тектілігін сүйегіне сіндіріп, қазақы қанағатшылықты қанына сақтаған, ғазиз жүрттың өзіз ақыннына айналған пәк жан.

Ақынның 83-ке келген уағында жолыбып, жүріс-тұрысы, киім киісі, жалпы, қимылына тұшынған Ә.Тәжібаев, осы кісіден

сыпайылықтың сырын ұққандай байлайша ағынан жарылады: «Бірінші аңғарғаным: Нұрекен барынша қалша, сыртайы адам. Бір отырысынан кешке дейін айнымай, аумай отыруға бар. Жантаймайды, ынырсымайды, жөтелмейді, түкірінбейді.

Екінші аңғарғаным: Таза киінеді, тұла бойында олпы-солпы ештеңе жоқ. Кеудесін жапқан құмістей сақалы да тап-таза. Жай отырганда ақыннан ғөрі оқыған молдаларға көбірек ұқсайды.

Ас жегені, шай ішкені де осы ұстамдылығына жарасымды сияқты. Аңы айқайлап сөйлемейді, кеңкілдеп құлмейді».

Н.Байғанин сан қырлылығымен қатар эпик ақын. Өз жанынан бірнеше, көлемді дастандар шығарып, жүртшылыққа жария етумен қоса, «Қырымның қырық батыры» аталатын циклдік жырлардың біраз бөлігін нақышына келтіре орындан, ел құмарын қандырган жыршы. Қазақстанның батыс өнірінде қаймағы бұзылмай тұтас сақталған, Сыбыра, Қазтуған, Жиенбеттей кең тынысты, көркем сөзді жыраулардан өзегі үзілмей Абыл, Үкілерге, бұлардан Нұрым, Ақтан, Қашаған, Бекберген, Жаскілендерге ұласқан жыраулық, жыршылық дәстүрді кеудесіне тоқып, кейінге насиҳаттаң өрбіткен өресі кең дүлдүл. Нұрпейіс шындығында, Аңшыбай батыр үрпақтары Едіге, Құттықия, Нұрадын, Мұсахан, Орак, Мамай, Қарасай, Қази т.б. жыр нұсқаларын Ақтан мен Қашағаннан, басқа да бірнешеуін Қазакбайдан үйренген. Өзі, «Қобыланды батыр» жырын 17-жасында жырлағанын, оны, сол кезде, тұқымы түгел жыршы Макуэттен үйренгенін айтады. Макуэт жыршы, бастауын Әлім Үкі жыраудан алғатын, әкеден балаға жалғасқан өнерлі жандардың тұяғы. Үкіден Бекберген, Бекбергеннен Жаскілең, Бақы, Бітеген, Жаскіленен Терлікбай, Бақыдан Макуэт болып өрбиді. Бұлардың бәрі шетінен шешен, өз дәуірінің айтқыштары. Нұрпейіс Жаскіленді көзі қоріп, оның өнерімен көкірек сарайын сусыннатқан. Кете Жаскілең Бекбергенұлы жайы өзалдына бөлек әңгіме, сәті түссе оны кейінрек жария етерміз.

Махамбет, Шернияз, Абылдарды үлгі тұтып, Нұрым, Ақтан, Қашаған, Әбубәкір, Қазақбай, Сабыр сынды сұбелі сөзді сүргіндердің жанына еріп тәлім алған Нұрпейістің ақындығы ешкімнен кем соқпайтын, жыршылығы да басқалардан осал емес еді. Молда алдын көрмеген, хат танымаған ол өлеңді суырыпсалмалықпен табан астында төгіп айтуға машықтанған. Шығармаларының көбі, тірлігінің соңғы жылдары жанына ерген әдеби көмекшілері Іскендер Ахметов, Қуандық Шаңғытбаевтар арқылы қағазға түсken. Көрнекті ғалым Е.Исмаилов ақын туындылары ертерек баспа көргенін, 1904-1905 жылдар шамасында, Темір жәрмеңкесіне Қазаннан кітап бастырушы татарлар келіп, Сабыр жырау екеуінің айтуынан бірнеше батырлар жырын және көптеген салт жырларын жазып алғанын, кейін Сабыр жыраудың атымен бірнеше кітап басылғанын айтады./Е.Исмаилов. Ақындар.1956ж.33-34б Реті келгенде айта кетейік, Сабыр жырау біrkездері Кердері Әбубәкірмен сөз сайыстырған Ноғай Нұримның баласы. Бұл да кезектегі келелі істердің бірі. Қазан төңкерісіне дейін жыр жампозы Абыл, Қашаған сарындас, қарапайым шаруа халықтың мұн-мұқтажын жырлап, еркіндікті көксеп өткір өлеңдер төксे керек. Орыс журналисі С.С.Ужгиннің айтуынша 1915 жылы Троицк қаласындағы базарда Н.Байғанин сол кезгі саясатқа қарсы өлең айтқан, оның бір қатарын сол

Ақын революцияға дейін салтанатты – мерекелі ортада жәрменкелерде, басқа да реті келген жерлерде түрлі тақырыпта, түрлі нұскада толғаған сияқты. Айтысқа да түсіп, төкпе ақындығымен жиын – тойлардың шырайын келтіріп жүрген. Бірақ, соның көбі ұмытылып, бүгінге бүтін жетпеген. Негізгі болігі саясат салқынына ұшырап, көмүлі қалған тәрізді. Оның даңққа бөленген уағы, кеңес үкіметі кезі.

Адамзат баласының мінез-құлқы, қам-қарекеті, іс-әрекеті өзі ғұмыр кешкен заманың ағымына қарай икемделіп отыратыны белгілі. Сондай-ақ, ақындардың кезеңінің кереметтері мен келеңсіз тұстарын сөз етері хақ. Ақын – өз дәүірінің жаршысы дейміз.

Бір кездері «халық қамқоры», «ұлы қосем» саналған Сталин жайын мадақтаған жырлары баршылық, Нұрекенің. Әр азамат өз дәүірінің көрнекті қайраткері болуы тиіс десек, бұл үшін, «Солақай саясаттың сойылын соқты» деп кінәлаудан аулақпыз. Бізге керегі шалқар шабытты ақындық, шымыр шумақ, шұрайлы өлең, шынайы өнер.

Асқан шебер халықтан қапысыз үйрену ел ақындарының ежелгі дәстүрі екенін ескерсек, Нұрпейіс, ғасырлар елегінен екшелген киелі өнердің нәрін қаршадайынан қанына сіңірген хас зергер. Қай қырынан қарасанда қапысыз азамат, қайнарлы ақын екені күмәнсіз.

Оның, асыл сөздің ақжамбасын аспанға атқылаган арқалы ақын болып қалыптасуына, өмірін өнермен сабактастыруына әуелі Алла берген таланты болса, екінші анасы Үміттің үлкен әсері болған. Ақынның анасы Үміт өте ажарлы, көркіне ақылы сай, әрі ел таныған әнші, күйші кісі болыпты. Ауыл – аймақтағы жиын – тойларда айтысқа да түсken ақындығы бар екен. Болашақ шайыр анасының әсем әні мен қоңыр күйін санасына сіңіріп өседі. Бірақ, анасынан ерте, 7 жасында айырылып, байдың малын бағып жалышылықта жүрген әкесі Байғанага жәрдемдесіп, қозы бағып күн көреді. Ол жастайынан әнге, өлеңге, домбыраға құштар боп жүрт ішінде «Әнші бала», «Домбырашы бала», «Бала жыршы» атанады. Келе-кеle маңайдағы той – томалақ «Бала жыршысызы» өтпейтін шамага жетеді. 16 – 17 жастан бастап ел ішінде абырай, беделі артып, белгілі жүйріктермен үзенгі қағыстыра жүріп, әйгілі айтқыштармен сөз қағыстырып, айтысқа түсе бастайды. Қара нөсердей құйылып өлең сөзді селдей ақтарған арқалы ақынның айтыстарынан бүгінге жеткені, Кете елінің хас тұлпары Қазақбай ақынмен айтысы және Адайдың ақберені Ақтан Керейұлымен сөз қағыстыруы. Тұрасында Қазақбай да, Ақтан да Нұрпейістің өнеге алып, үлгі тұтқан адамдары. Алайда «ер шекіспей бекіспейді» дегендей Нұрпейіс екі азулымен алғаш жолыққанда, жастықтың желігімен қызбалыққа бой алдырып, бір шарпысып табысқанға ұқсайды. Кейін, інілік ізеттігін көрсетіп, кішілік кіршіксіз көңілмен ілтипат таныта жүріп Ақтан мен Қазақбайдан санасына сәуле құйып, көп тәлім алғаны шәксіз.

Естуімше сыртыннан,
Жырдың ағыс көзі едің.
Айтулының өзі едің.
Сіздей жүйрік шежіре,
Іздеген менің керегім.

Аңсағанда алдыннан,
Тілегенім табылған.
Тарлан тартқан жүйріксін,
Талай топта шабылған.
Екпінің күшті көрінді
Тас аунатқан ағыннан, - дей келе,
Даңқыңды естіп сыртыңнан,
Бір кездесsem деп едім.
Дұбірің алып тынышымды,
Жанымды жастай жеп едің. – дейді, Қазақбайга.
Ал, Қазақбай, «Алпысқа жасым келгенде,
Жерім жок бүрын адасқан.
Шүреннен шыққан жас бала,
Меніменен таласқан.
Талай айтқыш егесіп,
Тозаңымнан адасқан.
Жыр қанаты қомдалған,
Жыр қымбаты таңдалған.
Етектен бала алды деп,
Арланбан да шамданбан.
Дуа тиген Майлыйбай,
Енді бастап сөйлейік,
Ожырай, Кете елімнен.
Елімде өткен байменен,

Қайтпайтын жаудан ерімнен,» - деп бастай келіп, өз елінің ерлерін, байлығын, атақты жырауларын, беделді азаматтарын атын атап тізіп мадақтайды. (1991 ж., Н.Байғанин. Таңдамалы. Жазушы. 25-бет). Екі ақын да осылайша, сол кезгі ғұрыптық айтыстардағыдай өз руларының арын арлап, намысын жыртысады. Сол кезде Нұрпейіс 22-жаста, ал Қазақбайдың алпысты алқымдаған шағы деседі, яғни 1882 жылдар туласы.

Айтыс соңында көпті көрген Қазақбай сабырлық етіп, үлкен көрегендік іс жасайды. «Майлыйбай ұранды, және Бақтыбай ұранды Әлімнің қос жүртшының арасына сызат түсірмелік. Тама мен Табын еліне құлкі болмай, осымен тоқтатайық» дейді.

Білікті кем болмайды болса дана,
Сөзімді менің айткан тында, бала.
Майлыйбай, Бақтыбаймен бөтен емес,
Қарағым, ойға салып ойлап қара.
Екі елдің жігін ашып таратпайық,
Ішінде Тама, Табын адаспайық.
Айтыстың алды, арты осы болсын,
Бұл сөзді бөтен жерге таратпайық.

Бұндай сөз Қазақбай секілді абыз кеудеден шықса керек. Қарт ақын бұл жерде, кара басының абыройын емес, ел арасы татулығын, бірлігін көздеген. Осылайша екі жүйрік бір мәмлеке келген.

Нұрпейістің Қазақбаймен айтысы да, Ақтанмен айтысы да «Қазан» төңкерісіне дейін орын алған. Оның осы тұстас шығармаларының біраз бөлігі ұмытылған. Жарыққа шықпаған. Октябрь революциясынан кейін де сөз зергерінің туындылары көпке дейін баспа көрмеген.

Бұған себеп, Кеңес үкіметінің алгашқы жылдарынан бастап белді қызметте болған баласы, Фалымның жайы. Фалым экесінің әр жерде, жиын-тойда жыр толғап жүргенін, «ар көріп», «Жасыңыз болса келді, әке! Сауатыңыз жоқ. Өлең шығарып айтатын көрінесіз. Саясаттан хабарсызыз. Қателесіп кетесіз де сottаласыз. Қойыңыз! »-дегендей ой айтып, тыйым салады.(Н.Байганин «Арыс». Алматы. 2006. Д.Әбілов. 31 – бет). Ақынның шығармаларының баспа көріп, кітап болып таралыш, шарықтаған шағы өмірінің соңғы 10-15 жылы.

Отан соғысы тұсында, тылдағы жетім-жесірge, жаны жарапы жалпы жүртшылыққа найзағайдай жырларымен жігер беріп, қуаттандарғаны бесіктегі балаға да аян. Осындай елі қуанса қуанып, қайғырса қайғырып халқымен бірге жасаған Нұрпейіс сынды қуатты ақынды ардақтау бүгінгі үрпақтың еншісі. Замандастары Нұрым, Қашаган, Ақтан, Жаскілең, Қазакбай, Жылкелді, Әділ, Шолтаман, Жаңаберген, Бітеген секілді біртуар дүлдүлдердің сайран салған, Бекенбай, Барак, Асаяу, Алтай, Сәңкібай, баһадүрлердің дүркіреп өткен, Досжан хазірет, Абдолла хазірет, Қаратая билердің қасиетті мүрдесі жатқан Жем – Сағыз бойы, Оймауыт, Доңызтау аймағы қарайтын ұланғайыр мекен, бүкіл бір ауданың киелі даласы Нұрпейіс Байганиннің атымен аталуы тегін емес, жаратқанның бұйрығымен болған іс секілді. Заманы қалай құбылса да қазақы қалпынан айнымаған, бабалар дәстүрін бойларына берік сақтап аталар жолынан адаспаған, өнерліні өз экесіндей қастерлеген Байганин ауданының тұрғындары қадірлі ақындарының атына кір келтіре қойmas.

ПРОБЛЕМЫ В МЕТОДИКЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

С развитием рыночных отношений все структуры общества в той или иной мере переходят с режима функционирования на режим развития. Движущей силой любого развития является преодоление соответствующих противоречий. А преодоление этих противоречий всегда связано с определенными способностями. Они предполагают умение адекватно оценить ситуацию, выявить причины возникновения трудностей и проблем в деятельности (профессиональной, личностной), а также спланировать и осуществить специальную деятельность по преодолению этих трудностей (противоречий). Учебный процесс нужно организовать таким образом, чтобы «выращивать» эти способности у будущих специалистов. Этим требованиям, по нашему мнению, в наибольшей степени соответствует сегодня проблемное обучение.

Проблемное обучение направлено на самостоятельный поиск обучаемым новых знаний и способов действия, а также предполагает последовательное и целенаправленное выдвижение перед учащимися познавательных проблем, разрешая, которые они под руководством педагога активно усваивают новые знания. Следовательно, оно обеспечивает особый тип мышления, глубину убеждений, прочность усвоения знаний и творческое их применение в практической деятельности. Кроме того, оно способствует формированию мотивации достижения успеха, развивает мыслительные способности обучающихся.

С точки зрения Т.В. Кудрявцева проблемное обучение - это система обучения, при которой учащийся не только усваивает знания путем разрешения проблемных ситуаций, но и овладевает способами их решения.

М.И. Махмутов делает акцент на том, что проблемное обучение это тип обучения, основанный на взаимодействии преподавателя и ученика, в ходе которого происходит не только освоение знаний и умений путем решения проблем, но, что особенно важно - формирование творческих способностей учащихся.

С понятием «проблемное обучение» в психолого-педагогической литературе связан широкий круг вопросов: 1) этапы развития проблемного обучения; 2) определение проблемного обучения и основных понятий; 3) отличия проблемного и традиционного типов обучения; 4) соотношение двух типов обучения, их место и роль в системе современного образования.

Основными понятиями проблемного обучения являются такие как «проблема», «проблемная задача», «проблемная ситуация».

Существенно, что пока еще не существует единого мнения в трактовке этих понятий,

Учитывая то, что проблемное обучение существует в рамках общей системы образования, где до сих пор еще доминирует непроблемный тип обучения, необходимо выявить особенности непроблемного и проблемного типов обучения.

Некоторые авторы (М.И. Махмутов, Н.Ф. Талызина, А.В. Брушлинский) противопоставляют эти два типа обучения по целям и

принципам организации. По мнению Н.Ф.Талызиной, традиционное обучение является «сообщающим, информационно-сообщающим, догматическим», поскольку объектом осознания в процессе обучения являются правила, средства, а не проблемы, являющиеся объектом осознания в проблемном обучении.

В чем будет заключаться проблемная методика обучения, в частности, обучения иностранным языкам? Цель обучения в целом и иностранному языку как предмету нашего исследования в частности - развитие личности в информационно-ценостном пространстве. Язык - это средство познания и интерпретации мира. Речь - способ обмена информацией в ходе общения между людьми. Мышление и душа - это процесс «распредмечивания» и «опредмечивания» материальных и идеальных ценностей. Важным моментом является и то, что с ростом уровня проблемности углубляется степень познания, а горизонт остается все так же далек; значит, суть бытия не в постижении истины в последней инстанции, а в постоянном развитии, в движении к этому горизонту.

Суть проблемно-ценостной методики изучения иностранного языка в самой диалектике познания, в движении от репродуктивного к продуктивному. И весь процесс по Ковалевской может быть представлен с помощью трехступенчатой модели:

1. Презентация учителем и восприятие учеником познаваемого объекта.
2. Присвоение учеником познаваемого объекта через создание учителем проблемных ситуаций на основе системы проблемных задач.
3. Творчество ученика и учителя в создании новых объектов познания

Изучение исследований по применению проблемного подхода в обучении иностранному языку и анализ причин недостаточного использования этого подхода в практике преподавания позволяет нам наметить перспективные направления в разработке концепции проблемного подхода в преподавании иностранного языка:

1. Определить цель проблемного подхода в методике преподавания иностранных языков, его место и роль в системе информационного обучения, в зависимостей от возможностей учебного материала, времени обучения, возрастных и индивидуальных иноязычных потребностей и возможностей группы учащихся и каждого ученика в отдельности.
2. Выявить учебную ценность проблемных ситуаций на основе исследования таких функций, как стимулирующая, контролирующая, воспитывающая.
3. Проверить экспериментальным путем модель обучения иностранному языку в совокупности всех видов речевой деятельности, построенную на принципе разумного сочетания непроблемных и проблемных ситуаций, а также «цепей» проблемных ситуаций разного уровня проблемности.

Выводы: В большинстве работ по методике преподавания иностранных языков принцип проблемности реализуется эпизодически. С изменением цели обучения именно проблемное обучение может способствовать формированию человека 21-века. В связи с этим встает

вопрос о развитии концепции проблемного подхода в обучении иностранным языкам в школе и вузе, в общей системе образования. Проблемный подход должен стать точкой приложения силы на плоскости личностно-деятельностного подхода, связующим звеном в процессе интеграции различных подходов в обучении иностранному языку, поскольку принцип проблемности эксплицитно или имплицитно заложен во всех развивающих подходах.

Специфика создания и особенности присвоения проблемных ситуаций в процессе обучения иностранному языку связаны со следующим кругом вопросов: 1. особенности создания проблемных ситуаций на основе проблемно-коммуникативных задач; 2. познавательно-коммуникативные потребности и возможности учащихся в «присвоении» проблемных ситуаций; 3. профессиональные потребности и возможности преподавателей в управлении процессом разрешения проблемных ситуаций; 4. формирование и развитие умений учащихся и преподавателей для работы с проблемными ситуациями.

Для создания учебной ситуации необходимо знать компоненты, входящие в ее смысловое содержание. К компонентам смыслового содержания ситуации относятся следующие: цель, участники, место и время общения.

При создании не проблемной ситуации должны указываться все компоненты смыслового содержания: участники, место, время, цель общения, не осложненная препятствием. Пример не проблемной ситуации: «Вы хотите купить вашему другу подарок – книгу, о которой он вас просил. Вы ее покупаете в книжном магазине. (Разговор с продавцом)». В данном случае все компоненты смыслового содержания указаны: участники общения – покупатель и продавец, цель общения – покупка известной книги, место и время общения – книжный магазин, рабочее время.

Проблемные ситуации могут создаваться на основе включения проблемы на пути достижения цели и варьирования количества неизвестных компонентов, что и определяет степень проблемности . Например, «Вы хотите купить подарок вашему другу, но не знаете, что именно купить...». В данном случае известна только цель общения, осложненная препятствием, - покупка подарка, остальные же компоненты смыслового содержания ситуации, такие как место, время, участники общения, являются неизвестными. Соответственно, учащийся сам выбирает место и время, а также участников общения. Возникает вопрос, какие компоненты могут быть известными, а какие неизвестными (факультативными). Исходя из определения проблемной ситуации, которая возникает при наличии проблемы, преграды на пути достижения цели, известным компонентом проблемной ситуации должна стать цель, осложненная препятствием. Такие компоненты как: место, время, участники общения могут быть факультативными, неизвестными, при этом число неизвестных компонентов и определяет степень сложности ситуации, а также вариативность решений. Кроме того, необходимо определить максимальное значение неизвестных компонентов, при котором проблемная ситуация, как слишком сложная не может быть присвоена учащимся, а также минимальное – при

котором проблемная ситуация, как слишком легкая, перестает быть проблемной, переходя в разряд не проблемных ситуаций.

Рассмотрим конкретные примеры двух типов ситуаций и способы их создания. Прежде всего покажем, как не проблемную ситуацию можно перевести в разряд проблемных. Пример не проблемной ситуации: «Вам необходимо сообщить брату о вашем приезде, который живет в другом городе. Вы звоните ему на работу. Из разговора с ним вы понимаете, что он будет рад вашему приезду». В этой не проблемной ситуации указаны все компоненты: цель общения, не осложненная препятствием, место, время. Участники общения.

Для того, чтобы эту ситуацию сделать проблемной, достаточно включить в ее смысловое содержание проблему, преграду на пути достижения цели. Пример проблемной ситуации: «Вам необходимо сообщить о своем приезде брату. Который живет другом городе. Вы звоните ему на работу, но его коллега говорит, что он в командировке». В данном случае, хотя и известны все факультативные компоненты, ситуация является проблемной, поскольку появилась проблема на пути достижения цели.

Усложним проблемную ситуацию путем «изъятия» из ее смыслового содержания факультативных компонентов. Пример: «Вам необходимо сообщить о вашем приезде брату, который живет в другом городе. Вы звоните ему на работу, но вам говорят, что он в командировке». Теперь в проблемной ситуации время и место известны, тогда как участники неизвестны.

Исключая компоненты и усложняя тем самым проблемную ситуацию, можно увеличить число решений. Пример: «Вам необходимо сообщить о вашем приезде брату, который живет в другом городе, но в данный момент он в командировке. Как с ним связаться?» Подобные проблемные ситуации, где все факультативные компоненты неизвестны, могут оказаться слишком сложными для решения. Существенно, что при формулировке проблемной ситуации необходимо указать цель общения, желательно указать место общения, время общения не должно быть жестко лимитировано, участники общения могут не указываться, что увеличивает число возможных решений. Такой подход позволяет строить проблемные ситуации различного уровня сложности с ориентацией на познавательно-коммуникативные потребности и возможности иноязычной деятельности учащихся.

Основываясь на положении Т.В.Кудрявцева о том, что при создании проблемных ситуаций разрешение основной проблемы должно протекать на фоне решения цепи соподчиненных проблем, вытекающих одна из другой, считаем целесообразным при обучении иностранному языку использовать «ступенчатые» проблемные ситуации, в которых цель осложнена не одним, а серией последовательно предлагаемых препятствий.

Приведем пример ступенчатой проблемной ситуации: «Вы должны сообщить о вашем приезде брату, который живет в другом городе, но 1. Ваш телефон работает с перебоями...2.Вы звоните, но узнаете, что у него изменился адрес...3. Вы звоните на работу, но вам говорят, что он в командировке..4.Наконец, вам удается связаться с братом, но очень плохо слышно, остается мало времени, а вы не сказали главного...

На основе ступенчатых проблемных ситуаций, учитель поддерживает общение, предлагая все новые и новые проблемы для решения в соответствии с ходом мысли говорящих, вовлекая постепенно всю группу в процесс решения проблемы.

Как уже отмечалось, наиболее разработанным в методике преподавания иностранных языков является коммуникативно-познавательный уровень решения проблемных ситуаций, это и определило область изучения условий перехода объективной проблемной ситуации в субъективную проблемную ситуацию. Для того, чтобы учебная ситуация отвечала потребностям учащихся разрешать ее на родном и иностранном языках, она должна соответствовать следующим общим для двух типов ситуаций требованиям. Основываясь на положениях М.И.Махмутова, считаем, что проблемные ситуации для обучения иноязычной речи должны соответствовать следующим требованиям: 1.содержать элементы новизны в плане содержания; 2.включать преграду на пути достижения цели, а также неизвестные компоненты в структуре смыслового содержания в соответствии с потребностями и возможностями школьников; 3.содержать проблемы, которые в ступенчатых проблемных ситуациях должны предъявляться в логической последовательности.

Выявление способностей к разрешению проблемных ситуаций на иностранном языке позволяет дифференцированно выбирать проблемные ситуации различного уровня сложности, определяемой количеством неизвестных компонентов в ее смысловом содержании, с ориентацией на такие способности.

Осложнения в момент присвоения учебных ситуаций на занятиях по иностранному языку могут быть связаны прежде всего с отсутствием у учащихся возможностей решать эти ситуации на иностранном языке, особенно на начальном этапе обучения. Здесь основным требованием будет являться соответствие уровня сложности этих ситуаций уровню языковой подготовки и иноязычным способностям данного контингента.

К языковым трудностям оформления иноязычного высказывания в учебных ситуациях можно отнести: 1.дефицит грамматических структур ; 2.дефицит слов в рамках темы, подтемы ; 3.неумение употреблять языковые средства адекватно ситуации общения ; 4.дефицит формул контактно-устанавливающего характера; 5. дефицит формул логико-смысловой организации высказывания. Необходимо выяснить, какие из перечисленных трудностей в большей мере осложняют разрешение этих ситуаций на иностранном языке, что впоследствии может их преодолеть.

На основании всего вышесказанного можно сделать вывод о том, что условия присвоения учебных ситуаций учащимися во многом определяются соответствием этих ситуаций потребностям и возможностям учащихся разрешать эти ситуации на родном и иностранном языках.

К умениям, необходимым учащимся для работы с проблемными и не проблемными ситуациями можно отнести: 1.умение сообщить информацию о лицах , предметах, явлениях и действиях; 2.умение запросить информацию о лицах, предметах, действиях; 3. умение побудить собеседника к совершению или не совершению действия; 4.умение выразить и аргументировать свое высказывание; 5.умение

установить, продолжить, прервать контакт. Для работы с проблемными ситуациями ученики должны помимо этих умений овладеть рядом специальных умений, соотносимых с этапами решения проблемы: 1.умение видеть, находить проблемы и ставить их самостоятельно; 2. умение создавать гипотезу решения, оценивать ее, переходя к новой в случае несостоятельности первоначальной; 3. умение направлять ход решения проблемной ситуации в соответствии со своими интересами; 4. умение решить проблему в проблемной ситуации; 5.умение оценить правильность своего решения и решения собеседников.

По классификации А.С.Карпова можно выделить умения преподавателей руководить процессом разрешения проблемных и не проблемных ситуаций:

1. Умения, связанные с подготовкой ситуации: 1). определять познавательно-коммуникативные потребности и возможности учеников разрешать ситуации; 2). Разрабатывать ситуации с учетом этих потребностей и возможностей.

2. Умения, обеспечивающие процесс присвоения ситуаций учениками: 1). Выбирать ситуации из списка имеющихся, соответствующие иноязычным потребностям и возможностям каждого учащегося; 2) корректно предлагать ситуации другому ученику, если первый «не принимает» данную ситуацию.

3. Умения, нацеленные на управление процессом разрешения ситуаций: 1) следить за ходом мысли говорящих и гибко менять ход беседы, если она заходит в тупик; 2) осуществлять строгий контроль и гибкую коррекцию речи учащихся, следить за процессом самоконтроля учеников.

4. Умения, направленные на анализ собственных действий в учебном процессе или умения самоконтроля и саморегуляции: 1) вносить в случае необходимости изменения в разработанные ситуации и методику работы с ними; 2) передавать результаты своего опыта работы с ситуациями коллегам, а также перенимать их опыт.

Используя положение о рациональном соотношении не проблемного и проблемного типов обучения в преподавании иностранного языка, следует добавить, что удельный вес не проблемного и проблемного в обучении зависит как от возможностей учебного материала, времени обучения, так и от возрастных и индивидуальных иноязычных потребностей и возможностей конкретной группы учащихся и каждого ученика в отдельности.

Если говорить о проблемных ситуациях, то можно ожидать, что процесс присвоения проблемных ситуаций учащимися в большей мере зависит от того, насколько преподаватель иностранного языка понимает, принимает проблемный подход, а также владеет необходимыми «проблемными» умениями.

Проблемные упражнения, на наш взгляд, имеют свои достоинства и недостатки

Достоинства:

- 1) самостоятельное добывание знаний путем собственной творческой деятельности;
- 2) интерес к учебному труду;
- 3) развитие продуктивного мышления;

4) прочные и действенные результаты обучения.

Недостатки:

- 1) недостаточный уровень языковой подготовки учащихся
- 2) нехватка времени на изучение той или иной темы
- 3) трудность вовлечения учащихся со слабой языковой подготовкой
- 4) непривычность подобной формы работы
- 5) слабая управляемость познавательной деятельностью учащихся
- 6) большие затраты времени на достижение поставленных целей.

Типы проблемных ситуаций, наиболее часто возникающих в учебном процессе:

1. Проблемная ситуация создается тогда, когда обнаруживается несоответствие между имеющимися уже системами знаний у учащихся и новыми требованиями (между старыми знаниями и новыми фактами, между знаниями более низкого и более высокого уровня, между житейскими и научными знаниями).

2. Проблемные ситуации возникают при необходимости многообразного выбора из систем имеющихся знаний единственно необходимой системы, использование которой только и может обеспечить правильное решение предложенной проблемной задачи.

3. Проблемные ситуации возникают перед учащимися тогда, когда они сталкиваются с новыми практическими условиями использования уже имеющихся знаний, когда имеет место поиск путей применения знаний на практике.

4. Проблемная ситуация возникает в том случае, если имеется противоречие между теоретически возможным путем решения задачи и практической неосуществимостью или нецелесообразностью избранного способа, а также между практически достигнутым результатом выполнения задания и отсутствием теоретического обоснования.

5. Проблемные ситуации при решении технических задач возникают тогда, когда между схематическим изображением и конструктивным оформлением технического устройства отсутствует прямое соответствие.

Правила создания проблемных ситуаций. Для создания проблемной ситуации необходимо следующее:

1. Перед учащимся должно быть поставлено такое практическое или теоретическое задание, при выполнении которого он должен открыть подлежащие усвоению новые знания или действия. При этом следует соблюдать такие условия:

- задание основывается на тех знаниях и умениях, которыми владеет учащийся;
- неизвестное, которое нужно открыть, составляет подлежащую усвоению общую закономерность, общий способ действия или некоторые общие условия выполнения действия;
- выполнение проблемного задания должно вызвать у учащегося потребность в усваиваемом знании.

2. Предлагаемое ученику проблемное задание должно соответствовать его интеллектуальным возможностям.

3. Проблемное задание должно предшествовать объяснению подлежащего усвоению учебного материала.

4. В качестве проблемных заданий могут служить: а) учебные задачи; б) вопросы; в) практические задания и т.п.

Однако нельзя смешивать проблемное задание и проблемную ситуацию. Проблемное задание само по себе не является проблемной ситуацией, оно может вызвать проблемную ситуацию лишь при определенных условиях.

5. Одна и та же проблемная ситуация может быть вызвана различными типами заданий.

6. Возникшую проблемную ситуацию должен формулировать учитель путем указания ученику на причины невыполнения им поставленного практического учебного задания или невозможности объяснить им.

Способы создания проблемной ситуации в процессе устного монологического высказывания:

- Привлечение в ходе языкового общения примеров из жизненных ситуаций, опыта практической деятельности;
- Ознакомление слушателей с фактами, которые требуют объяснения, предположения.
- Обращение к личности слушающего, использование его познавательных, социальных, профессиональных, личностных мотивов
- Использование эмпатии, идентификации с чувствами и мыслями слушателей
- Вопросно-ответная форма построения лекции
- Упорядочение фактов, событий, явлений на основе их соотнесения и систематизации
- Принятие на себя постоянных, оперативных и ситуативных ролей слушателей, позволяющее наглядно «проиграть» процесс решения проблемы

Примеры проблемных упражнений

1. What animals can visitors see in London Zoo? Match the names and the pictures.

In the Zoo you can see a giraffe and an elephant. The giraffe is tall and the elephant is tall. But the giraffe is taller than the elephant. The giraffe is the tallest animal in the world.

You can see a tiger and a crocodile. They are dangerous. The tiger is more dangerous than the crocodile. The tiger is the most dangerous animal in the Zoo.

Crocodiles are long and pythons are long. But pythons are longer than crocodiles. The python is the longest animal in the zoo. You can see many beautiful birds in the zoo. You can see an ostrich and a peacock. The peacock is more beautiful than the ostrich. The peacock is the most beautiful bird in the zoo.

2. What animal is this information about?
  - a) The whale is the biggest animal in the world
  - b) The elephant is the biggest animal on the land
  - c) The mosquito is the most dangerous animal
  - d) The zebra is faster than the giraffe
  - e) The Goliath frog is bigger than the squirrel
  - f) The leopard is smaller than the chimpanzee
3. Do you believe that this information is true?

4. At the breakfast table the Bennets are talking about an interesting event. What event they are talking about?

- “I will not sell anything”
- “Perhaps Peter will sell his old pull toy”
- “I will not pull my boots in the sale. I will repair them”
- “Next week we will have a garage sale”
- “I think I will put my old teddy bear in the garage sale”

Какие формы глаголов используются для описания действий в будущем?

5. Прочитайте сказку «Потерянный день рождения». Напишите рядом с буквами, кто является героями сказки.

a) _____ b) _____ c) _____ d) _____

Once upon a time there lived a big father elephant with a mother elephant and their little elephant. His name was Yalmar.

One day Yalmar ran into the hills. He wanted to find what his father had forgotten.

Yalmar climbed a little hill. Soon he heard the sound of crying. He didn't see anything but he said “Please, don't cry, I will help you. Who are you? I can't see you”.

“I'm a lost birthday.” said a voice, “and I don't know who I belong to”.

“oh, dear!”, said Yalmar. “That is sad. And is there a birthday cake?”

“Of course! There are always birthday cakes on birthdays”, said the lost birthday. “This birthday cake has six candles. Someone is six today.”

“How nice to be six!” said Yalmar. “I think I'd like to be six. I'm sorry that I can't help you. I don't know who has forgotten a birthday.” Yalmar went home. When he came home he met his father.

“I remembered” his father said. “It's your birthday. You are six today”.

Yalmar was happy. He ran quickly to the little hill. “Hello!” he said. “You are my birthday. I'm six today”. “Hooray!” said lost birthday.

The lost birthday was happy. That afternoon at teatime? Yalmar had a birthday cake with six candles. “It's fun” he said. “I like to be six”.

6. Какие из этих предложений соответствуют содержанию текста, а какие нет? Напишите True или false.

1. _____ Yalmar wanted to help lost birthday
2. _____ The lost birthday had a birthday cake with six candles
3. _____ The lost birthday knew that it was Yalmar's birthday
4. _____ When Yalmar came home he found out that the lost birthday was his father's birthday

5. _____ Yalmar and lost birthday were happy. At teatime they had a birthday cake with six candles.

Итак, актуальность проблемного подхода к обучению иностранному языку определяется новыми целевыми установками современного образования, направленного как на овладение новыми знаниями аспектов языка, умениями в различных видах речевой деятельности, так и на формирование творческих способностей учащихся.

Исследования основных психолого-педагогических положений и понятий проблемного обучения в контексте личностно-деятельностного подхода послужили базой для разработки теории и практики использования проблемного подхода в методике преподавания

иностранных языков, на основе учета его места и роли в общей системе традиционного обучения.

Таким образом, на современном этапе развития методической науки можно говорить не о целостном типе обучения, а лишь о реализации принципа проблемности или проблемного подхода, который является основой для интеграции различных подходов в преподавании иностранных языков.

Проблемный подход, тщательно разработанный в теории, к сожалению, подчас не находит своего применения в практике преподавания иностранных языков, в силу целого ряда причин.

Поэтому, этот метод, несмотря на эффективность, нельзя универсализировать, так как эффективность обучения зависит от умелого сочетания различных методов. Проблемное обучение заключается в том, чтобы предлагать обучаемым для решения посильные задачи, которые вели бы их к их собственным «открытиям».

Литература:

1. Использование проблемного метода при обучении иностранному языку на примере работы над иноязычным текстом [Электронный ресурс] /Круглянова Н.Н. – Беларусь. – Режим доступа: <http://www.rushauka.com>.
2. Психологические основы типов обучения [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://www.ido.rudn.ru>
3. Проблемность как основная составляющая обучения в сотрудничестве [Электронный ресурс] / Салтыковская Г.Н. – Пятигорск; 2005. – Режим доступа : <http://www.pn.pglu.ru>

СҰЛТАН Ж.

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ҰЛТТЫҚ КОРПУСЫН ЖАСАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Корпустық лингвистика – қолданбалы тіл білімінің аясында дүниеге келген пәнаралық сала. Бұл саланың пайда болуы тілді техникалық әдістермен зерттеудің қажеттілігімен байланысты.

Корпустық лингвистика Браун корпусынан бастама алады (The Brown Standard Corpus of American English, 1963 ж. АҚШ). Бұл корпустың көлемі 1 млн. сөзқолданыстан тұрады және оның құрамында әрбіреуі 2 мың сөзқолданысқа тең 500 мәтін бар. Фалымдар У.Н.Фрэнсис пен Г.Кучер бұл корпусты құрастыру үшін мынадай принциптер мен критерийлерді ұстаным еткен болатын:

1. Мәтін иесі ретінде американдық авторлармен ағылшын тілінің американдық нұсқасын қолданатын авторлар шығармаларын алу;

2. Мәтіндерді синхрондау (мезгілдік үйлестіру) үшін АҚШ-та 1961 жылы алғаш рет баспадан ұзыққан еңбектерді алу;

3. Жанрлардың арақатынасын таңдау жұмыстары үшін ерекше ықтималдықтар рәсімін қолдану: барлығы 15 жанр, 9 – «акпараттық» проза, 6 – көркем проза; әрбір жанрдан 6-дан 80-ге дейін элементар таңдама мәтін алу;

4. Мәтіндерді таңдауға қойылатын талаптарды айқындау мен тұжырымдау: әр мәтіннің көлемі статистикалық тұрғыда, оның стильтік ерекшеліктерін ақырат дәрежеде бейнелеуін ескеру.

5. Жанрлардың құрамы мен арақатынасы, олардың стильтік ерекшеліктері мен қатынастық салмағы барабарлық деңгейде көрініс табуы қажет [1].

Сонымен, Браундық корпус осыған ұқсас корпустар құруға қатысты зерттеулердің кеңінен тараған нысаны мен стандартына айналды.

Фалымдар арасында көптеген лингвистикалық зерттеулерді сапалы жүргізу тек ауқымды тілдік материалдар негізінде ғана жүзеге асатындығын ұғыну байқала бастады. Осы айтылғандардың барлығы мәтіндерді корпус түрінде ұйымдастыру ережелері мен оларға талдау жүргізу әдіснамасын зерттейтін бағыттың пайда болуына себепші болып, фалымдарды одан әрі ынталандыра тұсті. Сонымен корпустық лингвистика осы әдіс-тәсілдердің әдіснамасы ретінде туындалған отыр деуге әбден болады.

Корпустық лингвистиканың жетістіктерін өзіне сақтаған асадамыған корпус түрі – ұлттық корпус. Мұндай корпус белгілі дәрежеде ұлттық тілді толық түрде бейнелейді. Ұлттық корпустың репрезентативтілігі (тұлғалылығы) – сол тілдің жазба және сөйлеу түріндегі мәтіндерінің барлық типтерінің бейнеленуі. Ұлттық корпустың айтарлықтай дәрежеде көлемді (ондаған, жүздеген миллион сөзқолданыс) болуы репрезентативтілікке жетудің қажетті шарты болып саналады. Ұлттық корпустың ажыратылmas белгілі оның белгіленген (аннотацияланған, мазмұндалған) бейнесі.

Нақты бір ұлт тілінің корпусы 1990 жылдары британдық лексикографтардың бастамасымен жасақталды (British National Corpus,

BNC) және қазіргі таңда әлемдегі негұрлым толыққанды, әрі танымал корпустардың бірі саналады. Бастапқыда британдықтардың тіл корпусына «ұлттық» деген сөзді коса айтуындағы мақсаты – ағылшын тілінің британдық ұлттық нұсқасын сипаттайтын (американдық ағылшын, австралиялық ағылшын нұсқаларынан өзгешелейтін) мәліметтер базасын атау болатын. Кейіннен бұл корпус тез арада іс жүзінде қолданыс тауып, корпус атаулының эталонына айналды да, өз мәніндегі ұлттық деген атрибутиналған ажырай бастады.

Ұлттық корпус гылыми зерттеудердің түр-түрін жүргізуідің қамтамасыз етеді: лексикографияға, жасанды интеллектіге, әдебиеттануға, сойлеу тілін талдау мен жинақтауға және лингвистиканың барлық салаларына қатысты зерттеу түрлері. Сонымен бірге беделді академиялық сөздіктер мен гылыми грамматикаларды құрастыру да корпустар негізінде жүзеге асады. Ұлттық корпусты пайдаланушылар – әртүрлі саладағы тілшілер, әдебиеттанушылар, тарихшылар және гуманитарлық білім салаларының өкілдері. Ұлттық корпустың ана тілі мен шет тілін оқытуда, окулықтар мен бағдарламалар құрастыруда маңыздылығы аса зор деуге болады [2; 3; 4].

Қатар тілдер (параллель) корпустары бір тілден екінші тілге аударма жасауға қатысты талдау жұмыстарын жүргізуге аса қолайлы болып келеді. Мысалы, «Орыс тілінің ұлттық корпусында» параллель мәтіндердің (қатар тілдер мәтіндері) корпустары да орын алған. Мұндай корпустар ерекше корпустар қатарына жатады. Себебі, орыс тіліндегі мәтінге оның басқа тілге аударылған үлгісі және, керісінше, шет тілдеріндегі мәтіндерге орысша аудармасы сәйкестендірілген.

Тұпкі және аударма мәтіндердің бірліктері арасында «тенестіру» нәтижесінде арнайы қарастырылған шарапалар бойынша сәйкестік жүзеге асады. Тенестірілген паралельді корпус – ол гылыми зерттеудердің, әсіресе, аударма жасаудың теориясы мен практикасының аса тиімді құралы.

Корпустық лингвистиканың теориялық және тәжірибелік жақтары қазақ тілі мәтіндері бойынша компьютерлік корпустар базасын құру жағдайында да ескерілуі қажет. Корпустық лингвистика қазақ тіл білімінің де ерекше саласы ретінде қалыптасатын болса, қазақ тілшілеріне көлемді тәжірибелік материалдарды пайдалануға, қажетті деген тілдік деректерді тауып алуға және оларға тиісті деген өңдеулер жүргізуге мүмкіндік туындалады. Осының бәрі қазақ тіліне қатысты зерттеудердің шынайылыққа (акықтатыққа) жетудің эмпирикалық тәсілдеріне жаңаша көзқараспен қарауға және ғылыми айналым аясына аса маңызды тілдік материалдарды енгізуге жағдай жасайды.

Қазіргі қазақ тіл білімінің даму процесі заман өзгерісіне сай, жаңа технологияны – арнайы кәсіби бағдарламалармен жабдықталған компьютерлер мүмкіндіктерін ұлттық тілді зерттеу барысында кең түрде қолдануды қажет етуде. Осыған байланысты А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында «Компьютерлік лингвистика» мен «Корпустық лингвистика» салаларына тікелей қатысты бар «Мәдени құндылықтар ретінде қазақ тіліндегі мәтіндер корпусы және сөздіктердің «Тіл – қазына» атты ұлттық компьютерлік қоры» атты тақырып бойынша ғылыми-зерттеу жұмысы жүргізіле бастады. Ал бұл зерттеу жұмысының

негізгі мақсаты – қазақ тілінің мәдени құндылығы болып саналатын толық мәтіндер корпустарының мәтіндеріне қажетті деген грамматикалық белгі-кодтар енгізіп, оның дербес түрдегі «Тіл – қазына» атты компьютерлік базасын құру. Сонымен бірге мұндай компьютерлік база коммуникация қажеттігін толығымен қанағаттандыра алатындаидар, үлкен көлемді мәтіндер мен сөздіктерге қатысты ақпараттық-сұраныс жүйесі түрінде көрініс табуы көзделеді. Ал толық мәтіндердің компьютерлік қорының нысандары ретінде М.Әуезовтің, Ә.Кекілбаевтың, М.Мақатаевтың, М.Магауиинтың толық шығармаларынан таңдама мәтіндер алынады.

Қазақ тілінің лексикалық қорының үнемі өсіп отыру үдерісін лексикографиялық ізденістер мен баспадан шығып жатқан біртілді, екітілді сөздіктер түрлерінен де байқауға болады. Осыған дәлел ретінде, ең алғаш жарық көрген екі томдық, он томдық және казіргі кездे құрастырылып жатқан он бес томдық «Қазақ әдеби тілі сөздіктерінің» лексикалық көлеміндерінің айтарлықтай үлғаю сипаттын айтуға болар еді.

Міне, бұл айтылғандардан қазақ тілін зерттеуде корпустық лингвистика саласына көп мән берілуі және оның әлемдік дәрежедегі теориялық және практикалық жақтарын зерттеу қажеттігі туындауда.

Әдебиеттер:

1. Фрэнсис У.Н. Проблемы формирования и машинного представления большого корпуса текстов // Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск XIV. Проблемы и методы лексикографии. –М.: Прогресс, 1983. С.334-352.
2. Вербицкая Л.А., Казанский Н.Н., Касевич В.Б. Некоторые проблемы создания национального корпуса русского языка // Научно-техническая информация. Серия 2. 2003. №6. С.2-8.
3. Шаров С.А. Представительный корпус русского языка в контексте мирового опыта // Научно-техническая информация. Серия 2. Информационные процессы и системы. 2003. №6. С.9-18.
4. Национальный корпус русского языка // <http://www.ruscorpora.ru>.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются некоторые теоретические вопросы корпусной лингвистики, а также возможности применения их в создании корпуса текстов казахского языка.

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ФЫЛЫМДАРЫ ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

СЕИЛХАНОВА Р.Б.

О НОВОЙ РОЛИ КОМПЬЮТЕРОВ В ОБРАЗОВАНИИ

В современном мире параллельно с увеличением количества обучающихся стремительно растет объем знаний и умений, которыми им предстоит овладеть. Таким образом, задача современной системы образования – функционировать так, чтобы быстро нарастающее число обучающихся овладевало не менее быстро нарастающим объемом знаний и умений. Эта задача содержит в себе противоречие, неразрешенность которого приводит к недопустимому снижению уровня подготовки будущих специалистов. Следовательно, возникает необходимость разработки устройств, предназначенных для усиления способностей человека к интеллектуальной деятельности. Одним из важных событий в истории развития таких устройств явилась публикация статьи В. Буша «Как мы могли бы мыслить» ([1]). В ней было описано устройство, призванное быть хранилищем информации на микрофильмах и служить расширением памяти человека.

Эта статья произвела впечатление на Д.Энгельбarta – автора или соавтора почти всех понятий, концепций и устройств, которые мы теперь используем при работе с компьютерами. Энгельбарт рассматривал людей, сидящих перед мониторами, как путешественников в информационном пространстве, где они представляют свои мысли такими способами, которые позволяют вовлечь в интеллектуальную деятельность те способности ощущать, воспринимать и анализировать, которые обычно не используются.

В 1962 году Энгельбарт представил основные положения концепции так называемого усиленного интеллекта, разработанной возглавляемой им группой ученых. Исследовалась система, состоящая из индивидуума и технических средств, которые усиливают его способности до уровня, адекватного сложности стоящих перед ним задач. Наиболее многообещающим из таких средств был признан компьютер, при условии, что он используется для непосредственной и всегда доступной помощи.

В 1968 году Ликлайдер и Тейлор ([2]) объявили, что основная роль создаваемой системы компьютерной связи ARPANET состоит в предоставлении обществу возможности объединять интеллектуальные ресурсы для решения приоритетных для США задач.

Интернет сформировался в результате присоединения к ARPANET все новых и новых сетей, сначала университетских, а потом и коммерческих. Так расширялись возможности объединять интеллектуальные ресурсы людей и соединять компьютеры в мощные ЭВМ. После разработки концепции гипертекста (Ted Nelson, 1965г), создания World Wide Web (Tim Berners-Lee, 1989г), языка разметки HTML и средства интерпретации гипертекстов Mosaic (Mark Angreessen,

1993г) стало формироваться то самое информационное пространство, для путешествия в котором Энгельбарт и предназначал компьютеры.

Средства усиления интеллекта разрабатывались в условиях стремительного развития технологий микро-, магнито- и оптоэлектроники и поэтому непрерывно совершенствовались. Кибернетическая техника внедряется не только в материальное производство или в фундаментальную науку, но и в педагогику (в широком и узком смысле слова), в общечеловеческое образование. Направление – «компьютеризация науки» - это «внесение» вычислительной техники в образовательную деятельность человека. Система человек+компьютер, усиливающий его интеллект, имеет много названий: симбиоз человека и ЭВМ, синергизм человека и машины, гибридный интеллект и др. ([3,4])

В настоящее время мы встречаемся с систематическим и эффективным использованием компьютеров в банках, бухгалтериях, библиотеках, железнодорожных и авиационных кассах, гостиницах и во многих других местах. Примечательно, что компьютеризация столь многочисленных и разнообразных видов человеческой деятельности прошла быстро и успешно, без формулирования каких-либо государственных программ, проведения конференций, публикации статей, написания монографий и диссертаций, т.е. без всего того, что уже длительное время сопровождает вялотекущую компьютеризацию нашего образования. И совершенно не случайно в исследованиях психологических проблем взаимодействия пользователя с компьютером, пользователь – это бухгалтер, руководитель, оператор производственных процессов, но не учащийся и не преподаватель.

Нетрудно заметить, что компьютеризация проходит более успешно там, где она выступает как автоматизация умственного труда в рамках исторического развития человеческой деятельности, меняющего соотношение в ней рутинных и творческих процессов. Такая компьютеризация имеет очевидный гуманистический характер. Напротив, компьютеризация образования проходит по технократической стратегии, когда все сводится к организации дисплейных классов и, следовательно, поставкам в учебные заведения все более мощных компьютеров, подключению их к Интернету и обучению простейшим способам использования этого оборудования. Параллельно рекламируются так называемые «возможности», предоставляемые новым оборудованием и компьютерными программами. При этом о преобразовании конкретных видов деятельности участников учебного процесса речи не идет. Психологи давно предупреждали о неэффективности такой компьютеризации. Но она продолжается, поскольку выгодна компьютерным фирмам и ряду государственных учреждений. Чтобы прекратить неэффективное расходование бюджетных средств и приступить к подлинной компьютеризации образования, необходимо признать, что в пределах учебного расписания компьютеры в дисплейных классах не удается эффективно использовать даже при проведении контрольных и лабораторных работ. Важнейшим недостатком дисплейных классов является нарушение единства информационной среды, поскольку компьютеры в дисплейных классах и дома имеют разное программное обеспечение. Кроме того, программное

обеспечение персонального компьютера студента должно строиться «по кирпичику» в течение всего обучения в вузе. Таким образом, использование дисплейных классов не обеспечивают студентам и преподавателям непосредственную и всегда доступную помощь компьютера.

Дисплейные классы нужны в небольших количествах для того, чтобы в них обучать малые и потому специально отобранные группы. Скорее всего, их нужно использовать для пропаганды передового опыта, пока он еще не доступен широкому распространению. Для массового образования они непригодны, поскольку их всегда будет мало для всех студентов, проводить в них занятия неудобно, состояние программного обеспечения не может поддерживаться на надлежащем уровне из-за низкой квалификации и неадекватной мотивации сотрудников, обслуживающих дисплейные классы.

Попытаемся показать, каким образом современные устройства мобильной связи позволяют использовать компьютер для непосредственной и всегда доступной помощи студенту и преподавателю в обычной аудитории.

Так как решение все более широкого круга профессиональных задач делегировано компьютерам, оснащенным программным обеспечением типа систем автоматизированного проектирования, одной из глобальных целей подготовки специалиста, способного решать задачи не только сегодняшнего, но и завтрашнего дня, становится формирование гибридного интеллекта.

Обсуждая идею симбиоза человека и ЭВМ, Ликлайдер отмечал, что в подлинно симбиотическом взаимодействии человек не просто партнер, он лидер, ведущий игру. В образовании это означает, что цели обучения должны определяться как по отношению к обучающемуся, так и к программному обеспечению его компьютера, а также к умению обучающегося формировать это программное обеспечение и использовать компьютер для выполнения учебных и учебно-исследовательских работ. Таким образом, возникает новый объект обучения – тандем «обучающийся+компьютер». Для обучения по принципу «делай, как я» преподаватели тоже должны быть тандемами.

Возникает вопрос: как такие тандемы могут существовать в нынешних условиях? Студенты и преподаватели находятся в аудитории, а их компьютеры – дома. Кажется, что тандемы распадаются. Однако развитие коммуникационных технологий дает нам средство для решения этой проблемы – мобильный доступ к Интернету. Благодаря этому теперь и преподаватель, и студент имеют возможность получить ту самую непосредственную и всегда доступную помощь, которая, согласно критерию Энгельгарта, необходима для усиления интеллекта. Чтобы реализовать эту возможность, им требуется: 1) компьютер, подключенный к Интернету с известным адресом; 2) программа-сервер, например, Apache, установленная на компьютере и выполняющая поручения клиента; 3) набор сценариев обработки поручений и исполняющая эти сценарии программа; 4) устройство мобильной связи клиента с сервером: сотовый телефон или ноутбук с доступом к Интернету. Очевидно, что компьютеры, входящие в тандемы, должны значительно отличаться от тех, которыми пользуется наша молодежь.

Кто-то должен позаботиться, чтобы компьютеры студентов были оснащены надлежащим образом, и кто-то должен следить, чтобы программное обеспечение этих компьютеров планомерно пополнялось и совершенствовалось. Проблема в том, что в наших учебных заведениях таких сотрудников нет.

Большинство студентов вследствие традиционного содержания и методов преподавания не ощущают ни пробелов в своей компьютерной грамотности, ни недостатков программного обеспечения своего компьютера. Даже исполнительные и прилежные студенты пренебрежительно относятся к рекомендациям преподавателей навести порядок на своих компьютерах, установить то или иное программное обеспечение, научиться тем или иным действиям с компьютером и т.п. Возникающий психологический барьер, когда дети отгораживаются от родителей компьютерами, разрушает и так ослабленную в условиях массового образования коммуникацию «преподаватель-студент», вынуждает преподавателей всячески избегать компьютеров и является почти непреодолимым в настоящее время препятствием для эффективного использования компьютеров в нашей системе образования.

Использование информационной системы позволяет высвободить интеллектуальные и временные ресурсы, которые сейчас понапрасну тратятся на изучение компонента «как», и направить их на изучение компонентов «что» и «зачем», а в отношении компонента «как» следовать принципу, высказанному Винером: «Отдайте же человеку – человеческое, а вычислительной машине – машинное». Применительно к обучению этот принцип означает, что на каждом этапе нужно определить желательность и возможность использования компьютера, те недостающие функции, которым следует его обучить и сформулировать задачи, которые ставятся перед обучающимися и компьютером в их двуедином взаимодействии. При таком подходе центральной методической проблемой является определение того, что именно должен делать компьютер, а что – студент ([5]). Очень важно также приучать студентов к умению сделать критическую оценку полученных с помощью компьютера результатов (в том числе, промежуточных) и решить, следует ли вернуться к предыдущему шагу или изменить метод решения, отвергнуть гипотезу и т.п.

Литература:

1. Bush V. As We May Think // Atlantic Monthly, July 1945.
2. Licklider J.C.R., Taylor R.W. The Computer As a Communication Device // Science and Technology. April 1968.
3. Биркгофф Г. Математика и психология. М.: Сов. Радио, 1977.
4. Венда В.Ф. Системы гибридного интеллекта: Эволюция, психология, информатика. М.: Машиностроение, 1990.
5. Зимина О.В. Дидактические аспекты информатизации высшего образования // Вестник МГУ. Сер. 20. 2005. №1. С. 17-66.

ОСОБЕННОСТИ РАСЧЕТА ПО ПРЕДЕЛЬНЫМ НАГРУЗКАМ И СХЕМАТИЗАЦИИ ДИАГРАММЫ РАСТЯЖЕНИЯ

По оценке прочности элементов конструкций по допускаемым нагрузкам за допускаемую нагрузку $[F]$ принимается нагрузка, при которой максимальное напряжение в наиболее нагруженной точке опасного поперечного сечения равно допускаемому напряжению - $\{\sigma\}$. допускаемым напряжением считается отношение предельного напряжения $\{\sigma\}$ к нормативному (требуемому) коэффициенту запаса прочности $[n]$

$$\{\sigma\} = \{\sigma\} / [n]$$

Для пластичных материалов, которым посвящен настоящий раздел. $\{\sigma\} = \sigma_t$. где σ_t - предел текучести материала. Величина нагрузки F_t при которой напряжение в опасной точке достигает предела текучести, называется опасной нагрузкой

При нагрузке F_t как правило, еще не происходит полное исчерпание несущей способности конструкции, поскольку напряжения равны пределу текучести σ_t лишь в ограниченной зоне площади сечения, либо не во всех конструктивных элементах стержневой конструкции

Нагрузка $F_{\text{пр}}$ при которой конструкция уже не может отвечать своему предназначению (т.е. теряет несущую способность) называется предельной нагрузкой

Тогда предельно допустимой нагрузкой $[F]_{\text{пр}}$ считается предельная нагрузка $F_{\text{пр}}$ деленная на нормативный коэффициент запаса прочности $[n]$

(в общем случае отличный от коэффициента запаса по допускаемым напряжениям):

$$[F]_{\text{пр}} = \frac{F_{\text{пр}}}{[n]}$$

Предельно допускаемая нагрузка, как правило, больше предельной нагрузки, подсчитанной с тем же коэффициентом запаса:

$$[F]_{\text{пр}} \geq [F]$$

При выборе нормативного коэффициента запаса прочности $[n]$ для расчета по предельным нагрузкам его величина обычно назначается такой, чтобы при нагрузках равных предельно допускаемым $[F]_{\text{пр}}$ реальные значения напряжений в элементах конструкции были меньше предела текучести т.е.

$$\sigma_{\text{max}} < \sigma_t$$

Реальная диаграмма для пластичных материалов в инженерных расчетах при этом схематизируется и заменяется, например, моделью упруго-пластического материала (рис.1) т.е. материала обладающего участком идеальной пластичности

Модель упруго-пластического материала с участком идеальной пластичности далеко не единственная. В инженерной практике

применяются модели жестко – пластического материала а также материалов где связь аппроксимируется степенной функцией и т.п. принятие той или иной модели для расчета зависит от свойств материала и от назначения конструкции.

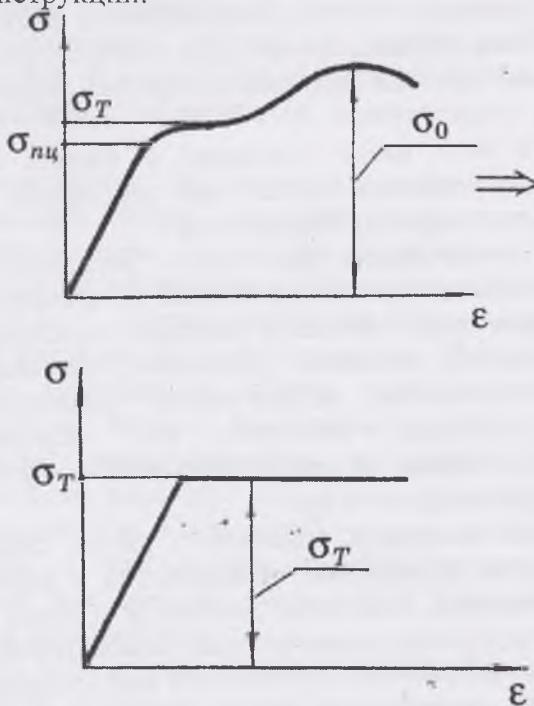

Рис.1 Замена диаграммы растяжения материала моделью нагрузления упруго-пластического материала с участком идеальной plasticности.

Литература:

1. Беляев Н.М. Сопротивление материалов. М.,1976.-608 с.
2. Темин М.И. Основы сопротивления материалов. М.,2004.-255 с.

ВИДЫ РЕКЛАМНОЙ ПРОДУКЦИИ И ИХ РАЗМЕЩЕНИЯ

Наружная реклама - это одновременно и самый популярный, и самый "древний" вид рекламы в мире. Для многих рядовых граждан само понятие "реклама" до сих пор ассоциируется только с продуктами "outdoor".

В США более века назад компании и фирмы стали арендовать пространство на деревянных досках для рекламных объявлений (или "биллов"), дав начало термину " биллборды".

Однако с увеличением количества рекламодателей дизайн и техническое исполнение реклам носителей совершенствовались. Стали появляться и другие виды наружной рекламы: перетяжки, брандмауэры, стенды "сити-формат", крышные установки, световые динамические экраны, отдельно стоящие эксклюзивные рекламные конструкции, аэростатические рекламные носители (на основе дирижаблей), гипостатические (стоящие на земле) надувные фигуры и композиции, несущие рекламную нагрузку и пр.

С совершенствованием рекламного рынка стандартизировались размеры, технологии и расценки производства и размещения каждого вида наружной рекламы. Наружная реклама и сегодня продолжает своё развитие: всё разнообразнее становятся её формы, меняются технические средства донесения потребителю рекламной информации.

Ни в одном цивилизованном населённом пункте нет человека, который бы каждый день не сталкивался с наружной рекламой - независимо от его социального или материального положения. Поэтому наружная реклама стала обязательной составной частью комплексной рекламной кампании. Это самый "демократичный" вид рекламы, применимый для любой целевой аудитории.

Виды наружной рекламы:

- Реклама на перетяжках
- Реклама на магистральных щитах 3х6
- Реклама на указателях
- Реклама в регионах
- Реклама на перетяжках

Перетяжка представляет собой двустороннее полотно размером 15x1,1м (реже 15x1м, 14x1м, 12x1м), размещённое над проездной частью при помощи тросовых конструкций, крепящихся на специальные столбы или на стены близлежащих зданий. В большинстве случаев материалом для изготовления полотна перетяжки служит хлопок (реже шёлк и винил). Изображение на хлопковое полотно наносится методом трафаретной печати. Винил в последнее время практически не используется, т.к. он слишком тяжёлый, что ведёт к провисанию тросовых конструкций.

В отличие от магистральных щитов изображение на перетяжках всегда размещается с обеих сторон, что дополнительно увеличивает эффективность рекламы.

Перетяжки в качестве рекламы обычно используют предприятия игорного бизнеса, банки, автосалоны, агентства недвижимости и т.д. Это объясняется тем, что значительная часть целевой аудитории рекламных компаний с использованием перетяжек - это люди со средним и высоким достатком, передвигающиеся в автомобилях.

Часто перетяжки используются для анонсирования в краткой форме ограниченных по времени событий: концертов, выставок, промоакций, распродаж; сообщают об открытии поблизости новых магазинов, выводе на рынок новой торговой марки.

Таким образом, остановочный павильон сегодня становится максимально насыщенным рекламной информацией объектом городского оформления. И вся эта информация воспринимается не бегло, отдельными фрагментами, а изучается внимательно и практически полностью.

Реклама на остановках. На некоторых остановочных павильонах размещаются рекламные афиши, состоящие из нескольких рекламных модулей различного размера. В отличие от обычного сити-формата, который размещается по отдельным адресам или небольшими сетями, афиши размещаются только сетью из 500 или 1000 поверхностей. Таким образом, этот вид рекламы позволяет охватить большинство районов города или иного населенного пункта, уложившись при этом в относительно небольшой бюджет. На остановках наземного транспорта кроме сити-формата, расположенного в левой боковой стенке остановочного павильона возможно размещение рекламы на всей задней стенке как с внутренней, так и с внешней стороны, а также размещение рекламных плакатов в пластиковых коробах рядом с расписанием движения или даже над желтой табличкой с номерами маршрутов, останавливающихся на остановке.

Сити-форматы. Размер рекламного поля сити-форматов - 1,2x1,8м. Размещается в центре города в местах постоянного движения людей. Данный тип наружной рекламы направлен именно на пешеходов. В отличие от рекламных щитов 3х6 у сити-формата рекламный плакат находится на незначительной высоте от земли. Наличие внутренней подсветки, высокое качество печати рекламных плакатов в сочетании с удачным креативом позволяет легко привлечь внимание потенциального клиента. Ближе к окраинам города такие конструкции могут продаваться небольшими программами под размещение рекламы определенной торговой точки. В отличие от сити-формата, расположенного в центре преимущественно на отдельных конструкциях, в других районах он всегда совмещен с остановками общественного транспорта.

Таким образом реклама становится максимально насыщенным информацией объектом городского оформления. И вся это информация воспринимается не бегло, отдельными фрагментами, а изучается внимательно и практически полностью.

Литература:

1. «Интерьер и оборудование квартиры», Ростов-на-Дону, 2005
2. Холмянский Л.М., Щипанов А.С. «Дизайн». М., 1985.
3. Айхорн Т. «Современный интерьер»
4. Соболев Н.Н. «Стили мебели». – М.: Свароч, 1995.
5. Соловьев С.А. «Декоративное оформление»
6. Щипанов А.С. «Юным любителям кисти и резца»
7. Копатен А.Р. «Современный интерьер»
8. Покладов А.Т.«Основы дизайна»
9. Лаврентьев «Первая дизайнерская школа»
10. Покладов А.Т.«Основы дизайна»

ПРАКТИЧЕСКОЕ ПРИМЕНЕНИЕ ФЭН-ШУЙ В ИНТЕРЬЕРЕ

Интерьер в доме не только способен раскрыть интересы, вкусы и индивидуальность его хозяина. Он создает ту среду влияния, которая будет воздействовать на любого, кто окажется внутри квартиры или загородного коттеджа. Потому столь ответственен шаг по созданию убранства жилища.

Экзотический стиль интерьера в основном предполагает этнические мотивы. Строго говоря, это почти все неевропейские культуры. Конечно, для создания полноценного индийского, японского, марокканского или любого другого экзотического интерьера лучше иметь много свободного пространства, а не типовые хрущевские квартиры. Однако полету дизайнерской фантазии все жилища покорны. Тут главное - соблости вкус и меру. Взять хотя бы китайский стиль интерьера, который для нашей страны, может быть, даже более привычен, чем другие экзотические мотивы. Ведь интерес к "китайщине" появился в России еще в XVIII веке.

Но не совсем правы те, кто полагает, будто для создания этого этноинтерьера достаточно развесить колокольчики "фэнь-шуй". Китайский стиль интерьера, конечно, во многом выстроен за счет характерных акцентов. Но не обойтись без других узнаваемых деталей, чтобы хоть приблизительно передать дух Поднебесной.

Самый простой способ - наполнить внутренность дома аксессуарами, в которых безошибочно бы угадывался Китай. Это могут быть хоть легкие занавеси в дверных проемах с иероглифами. Или имитирующий настоящий бамбуковый куст залакированный фрагмент этого растения в углу комнаты. Или маленькие фигурки китайских мандаринов и воинов на полках. Или покрытый тонкой росписью по голубому шелку китайский зонтик в прихожей. Все это придаст особый оттенок восточного колорита вашему дому. Но для достижения лучшего результата недостаточно эффектных декоративных приемов. Более радикальный способ состоит в стилизации всего пространства под определенную этнокультурную традицию. Способ, конечно, может оказаться финансово затратным, а дом первое время будет выглядеть непривычно. Но тогда уж хозяин точно получит в свое личное пользование маленький уголок Китая.

Пространство. Как ни в какой иной культуре, понятие пространства в Китае имеет значение. Здесь в нем не только живут, здесь живут вместе с ним, придавая тем самым даже пустоте между двумя бамбуковыми кущетками весомость. В этом китайцам помогает искусство "фэнь-шуй" - умелая организация пространства. Так, внешняя простота плавных или округлых изгибов всегда несет в себе отрицание прямых и резких линий. В китайском интерьере нежелательны четкие квадратные или треугольные формы. Потому углы в современных квартирах можно срезать поставленной наискось мебелью, а прямоугольные столики накрывать круглыми скатертями. Тот же эффект достичим при помощи драпированных тканью стен. Нелишне упомянуть, что оформление в китайском, как и в любом другом, этностиле совершенно не

предполагает использование разноцветных обоев в цветочек. Стены обычно красят в определенный, характерный для данной культуры цвет или штукатурят. Как правило, любое китайское сооружение имеет несколько опор, соответствующих стихиям огня, воды, воздуха и земли. Но, конечно, необязательно пытаться во что бы то ни стало установить посреди гостиной четыре колонны. Они могут быть стилизованными, выполненными из гипса и отодвинутыми к стенам или вовсе утопленными в них. Впрочем, ничто не мешает даже попросту нарисовать или обозначить колонны на стенах, если желание соблюсти все формальности китайского стиля перевесит возможности квартиры. Как видим, в интерьере квартиры, выполненной в китайском духе, попросту нет мелочей. Практически каждая его деталь оригинальна, неповторима и играет важнейшую роль в аранжировке пространства, будь то китайская ширма или небрежно брошенная на кушетку, расшитая золотой нитью подушка. Например, важнейшим элементом оформления является украшение и форма дверей и окон. И расположение их также не может быть случайным - желательно, чтобы широкие дверные проемы располагались друг против друга, как бы соединяя интерьер со всем пространством.

Мебель. Мебель при оформлении квартиры "под Китай" играет не последнюю роль. В данном случае она как никакой другой элемент интерьера очень консервативна, потому что соответствует канонам и обычаям, которые оставались неизменными в течение 2000 лет. Интерьер китайского жилища не блестал разнообразием, а отвечал требованиям жизни. Мебель носила характер необходимой и второстепенной. Оттого при оформлении убранства квартиры основным элементом может стать плетеная из бамбука кушетка (что-то среднее между кроватью и диваном). Остальные предметы мебели - простые плетеные стулья, табуреты, столики или подставки для ваз различной формы, ширмы и экраны, разрисованные пейзажами, или карликовые деревья в стилизованных кадках - так же необходимы, хоть и служат лишь дополнением. Естественно, что когда в гостиной появляется, скажем, бамбуковый столик, украшенный ажурной царгой (похоже на вышивание по дереву лобзиком), то в комнате не должно оставаться места для современной, иногда аляповатой мебели. Различные подставки, причудливые комбинации полок, зеркал, ящиков, дверок, ниш для размещения там всевозможных изящных безделушек, а может быть, и удачно вписанный в пространство аквариум с миниатюрными сомиками и карпами помогут скрасить внешний аскетизм комнат. Хозяину такого дома лишь останется решить, готов ли он пожертвовать комфортом мягких и удобных кресел и диванов ради ежедневной жизни в "китайском" созерцательном пространстве.

Цвет. Цвет для китайского жилища также имеет большое значение. Ведь колористика Востока столь же разговорчива, как и люди, и к тому же символична. Например, логично применять в китайском интерьере некоторые из пяти первичных, согласно традиции, цветов. Скажем, красный должен напоминать о солнце, силе и удаче, живущей в доме. Желтый - это национальный цвет, который был посвящен императору. Голубой - цвет знатности, а зеленый - спокойствия. Так что эффектное сочетание цветов может быть использовано хоть на контрасте белого и

черного, хоть с блеском золота и бронзы, хоть переведено в теплую гамму. Но голубой - попросту непременный цветовой акцент. Пусть он будет даже маленьkim штришком, но - обязательно будет. А уж где и как "разместить" цвета - суть дизайнерского решения по оформлению всего жилища в едином китайском стиле.

Аксессуары. Для отделки стен принято использовать обои из шелка или бумаги, с имитацией росписи и вышивки по шелку, краску соответствующих тонов. Также популярны лаковые орнаменты, рисунки. К слову о цветах и тонах. Цвет в восточной символике крайне многозначен, а потому при обустройстве дома цветовой гамме нужно придавать большое значение. Так, желтый цвет – национальный, он посвящен императору; красный символизирует солнце, удачу, силу. Голубой цвет говорит о знатности, он обязательно должен быть использован в оформлении; зеленый как бы призывает к спокойствию...

Создавая те или иные сочетания, можно добиться очень много... но при этом важно хорошо понимать культуру и традиции народа, его быт и жизненный уклад. Статуэтки животных, сосуды, знаменитые китайские каллиграфические картины достойно дополняют интерьер, создавая законченное впечатление! Ну а китайский фарфор уже давно стал символом хорошего вкуса, богатства и изящества, а потому предметы из него в интерьере как нельзя лучше подходят к заданному стилю. Мебель, создающая благоприятный фэн-шуй. Загадка красного дракона или воспроизведение китайского стиля в интерьере . Изящные формы китайских изделий жизни. В Китае не существовало последовательного развития и смены художественных направлений, лишь до мелочей продуманный и эстетически осмысленный быт. В китайском искусстве цветок лотоса никогда не распускается просто так, поэтому создать «правильный» китайский интерьер может т, природная красота дерева, скромный блеск благородного лака и неброский, продуманный декор открывают простую истину: существует иная эстетика, отличная от европейской. В то время как в западноевропейской цивилизации зарождался рационализм, а в ближневосточной – мистицизм, в Центральной Азии формировалась особая культура следования течению только дизайнер, верно ориентирующийся в символике Китая. Даже при дешифровке простых знаковых изображений не стоит опираться на обычные толкования; так свастика, которая с 30-х годов XX века стала пугающим знаком фашизма издавна у многих народов, в том числе и в Китае, считается абсолютно положительным символом Солнца. Во время создания китайского интерьера также важно придерживаться основных законов науки фэн-шуй о расположении основных предметов мебели, зеркал, окон и дверей. Что же касается самой мебели, то даже стилизованные чашечки различных цветов могут являться не только элементами философского декора, но и задавать основную форму всем без исключения предметам интерьера.

Китайская культура – это особое сознание и мировосприятие. Китай, с его спецификой жизненных условий, создал собственное понимание организации жизненного пространства. Оно воплотилось в учении фэн-шуй, зародившемся более 3000 лет назад.

Напомним, что фэн-шуй – это учение о взаимосвязи вещей и явлений, человека и окружающего мира. Один из его основополагающих

принципов – это отказ от острых углов и прямых линий в пользу плавных, округлых форм и линий. Создать их помогают такие элементы интерьера, как встроенная мебель, драпировки, высокие растения в кадках, вазы, скульптуры.

Своей заманчивостью китайский интерьер также обязан прежде всего правильному освещению. С его помощью возможно создать потрясающие эффекты, при которых помещение спальни или гостиной способно зазвучать по-другому. Согласно китайским канонам внутреннее освещение дома призвано имитировать естественный свет. Например, роль дневного солнца удачно исполнит лампа, спрятанная за деревянными экранами с натянутой на них бумагой или тканью. А из нескольких поставленных друг на друга шестиугольников с выступающими внешними резными деталями выйдет лунный свет. Очень удачно смотрятся светильник из гофрированной бумаги, собранной в крупную гармошку. Их расцветки колеблются от молочного до зелёного или розового, а в качестве акцента можно использовать кисти или вышивку.

Для отделки стен китайского дома используются бумажные и шелковые обои, имитирующие вышивку или роспись по шелку. Балки и колонны можно подчеркнуть с помощью изящного орнамента из красного и золотого лака. Дополнительным аксессуарами китайского интерьера могут быть также верно размещённые китайские сосуды, стаканы для кистей, изготовленные из бамбука, фарфора или нефрита, а также бронзовые или терракотовые статуэтки, изображающие животных.

Особой популярностью пользуются «калиграфические картины» – достойное завершение китайского сюжета на стенах, а также специальныеочные сундучки для денег, которые служили подушкой и своего рода ночным сейфом.

С момента открытия Великого шелкового пути китайский фарфор стал синонимом изящества и символом богатства. Китайский стиль предполагает наличие малых и больших форм из данного материала.

Другим популярным материалом для наполнения китайского дома является дерево: тик, вяз, красное дерево, а также древесина плодовых и хвойных деревьев. Почти вся качественная мебель Китая изготавливается из этих пород. Более дешёвым аналогом для изготовления китайских предметов интерьера является бамбук, тем самым, прибавляя азиатской мебели многогранности: разнообразные столики, этажерки, сосуды и чаши используются по-разному в зависимости от ситуации.

Важно помнить, что во избежание неудачного культурного эксперимента истинный китайский стиль создаётся только мастером интерьера, правильно ориентирующемся в китайской философии и символике. Ведь все удачные интерьеры основаны на мелочах и нюансах, создающих неповторимое настроение.

ЭТНОМӘДЕНИ ОҚЫТУДЫҢ ҰЛТ ДАМУЫНА ТИГІЗЕТИН ӘСЕРІ

XXI ғасырда дамыған елдердің жетегінде кетпей өз алдына отау құрган біздің жас тәуелсіз мемлекетіміздің келешегі бұлдыңғыр болмауы үшін ұлттық нұсқадағы өзінің өткен тарихымен, мәдени дәстүрімен мектептер мен орта және жоғары кәсіптік білім орындарында этномәдени оқытудың тұстары ұстадарға ауадай қажет.

Қандай пәнді алмайық өзінің ерекшеліктеріне сай ұлттық мәдениетінің көрінісін алдыңғыта алатында дәрежеде болуы шарт. бүгінде жаһандану ауқымы кенейіп, келмеске кеткен ертеғілердегі жаһангерлердің өмірі сияқты ата – бабасының ұрпағына аманат етіп, қалдырыған жабық есіктің артында ұстау ұлт үшін, ұлттың келешегі үшін құнә. Осы орайда жасалып жатқан іс - әрекет, қам – қарекет бар ма десек, иә бар деп, ауыз толтырып айтудың ауылы алыста.

Алайда осы этномәдени оку шараларын қолға алыш жүрген ұстаздар баршылық.

Қазақстанда арнайы этнопедагогикалық зерттеулер жүзеге аса бастады.

Тәуелсіздіктің арқасында халқымыздың тілі, діні, салт – дәстүрлері, әдет – гүрыптары арқылы оқыту мен тәрбиеліуге қатысты іргелі ғылыми енбектер дүниеге келді. Осы қазіргі кезде мемлекеттік тілге қатысты заңдар, Қазақстан Республикасының қазақ мектебінің тұжырымдамалары, Қазақстан Республикасының «Мәдени мұра» бағдарламасы және т.б. нормативтік құжаттар мен ресми құжаттар жарық көрді.

Біздің тәуелсіздігімізді жаңа сатыға көтеретін, сөз жоқ ұлттың ұлттық болмысын қалыптастыратын, өткен уақыт мәдениеті халық мураты екенін бүгінгі жастаға жеткізіп, санасына ұялатуда этномәдени оқытудың алатын орны ерекше. Ұлы далада өмір сүрген бабаларымыз қалдырыған мұра – дастан, айтыс, жұмбак, мақал – мәтел, қиссалар мен жырларда, қала берді тұрмыстық дәстүр ойын – сауықтарда бүгінгі жастаға үйренуге боларлық бағыт – бағдарлар сайрап жатыр. Жалпы дәстүрлі педагогиканы ғана оқытуды арқау етпей этнопедагогикалық оқыту мен тәрбиелеу жұмыстарын жандандыру қажет. Себебі тәрбиенің сабактастық, бірізділік, тұтастық, үздіксіздік негізде іс жүзінде асатындығын, оның тамыры теренде жататындығын өмір шындығы дәлелдей отыр.

Қазақстанның тәуелсіздікке кол жеткізуі қазақ халқының ұлттық сана – сезімнің дамуына иті ықпал етті. Ұлттың өзіндік сана – сезімнің өсуі, ұлттың, әлеуметтік мәдени дамудың басты үрдісі болып табылады. Ұлттық сананың қалыптасуы, бір жағынан, адамзат қауымының біртұтас қоғамдық табигатымен, екінші жағынан, ұлттардың өмір сүру тәсілдерінің әлеуметтік – саяси үрдістерінің ұқсастығымен және тұтастығымен анықталады.

Этномәдени оқытудың маныздылығы қандай пән болмасын қазақ жерінде тұрып жатқан ұлыстардың өзіндік қоғамдағы алатын орны мен өткен тарихын біліп, бір ортақ максат үшін келешекке жол

ашқандығында. Моногралты, көп ұлысты қазақ елі үшін маңыздылығы осында деп ескерген жөн.

Отарлықтың қасиетін шешкен халық енді – енді жиған кезде, кімнің – кім екенін жан – жақты сезінген уақытта этномәдени оқытудың мектептер мен жоғарғы оку орындарында маңызы зор.

Қазақстан Республикасындағы мемлекет құруши қазақ халқы екенін ескеріп, қазақ халқы ежелден қонақжай көршілерінің сыйлағанынан өз сыйын аямаған, басқаны былай қойғанда өзін - өзі құрметтей алатын халық екенін көрсете білген. Осылан орай бүгінгі жастарды өзгөнің жақсысын үйреніп, аталар салған жолмен тәрбиелеудің де маңыздылығы ерекше. Қазақ ақын – жазушыларының, сәулет – сурет өнерінің өткен тарихымыздағы алым тұлғалардың, қазіргі қоғам қайраткерлері мен зиялды қауым тұлғаларының өнегелі ісі мен ерен еңбегін көрсете, оқыта алатындағы этномәдени оқыту құралдарының көптеп шығарылуы және акпарат саласымен кино – теле қойылымдарды жандандыру қажет. Этномәдени оқыту тек аудитория, оку орны ғана қызметі еместігін өмір көрсетті. Жаһандану үрдісімен жыланша жылжып келе жатқан, жан-жақтан анталаған түсініксіз жат тәрбие, өз елінің төл азаматын, өз жерінде өгейсітіп, өз мәдениетімен, әдет-ғұрпынан тартындырып отырған кезде этномәдени оқыту тәуелсіз мемлекет тілінде 24 сағат қызмет көрсететін балалар, жасөспірімдер, жастар, орта және үлкендерге арналған бірнеше радио-теле арналар күн тәртібіндегі бірінші кезектегі дабыл қактыратын мәселе екенін айтуда болады. Осылай бұқаралық акпарат құралдары арқылы да этномәдени сабак беруге болады. Дамыған мемлекеттердің барлығында мұндай мүмкіндіктерді ұлт өкілдерінің мақтанышына айналдырған. Осы құралдар арқылы ұлттық құндылыққа негізделген, тұлғаның ұлттық санасын қалыптастыруға, оның ұлттық сезімі арқылы асқақ рухын оятуға бағытталған рухани қуат, ал тұлғаның этнос субъектісі, этномәдени субъектісі деңгейіне көтерілуін басты мақсат етіп, жақсы қойылымдар, спектакльдер, кештер, әдеби кештер т.б. тарихи кино, хроникалық түсірілімдер, ұлы тұлғалар өмірі мен өткен істері, балаларға арналған өртегілер мен өзекті тартымды қойылымдар, жастардың ізденіс мүмкіндіктерін көрсететін студиялардың алатын орны ерекше.

Әлемде қалыптасқан жалпы экономикалық даму үрдісі, жеке өзіндік танымы бар тұлға екенін ескерген адамды, мен кіммін, мен қандай ұлттың өкілімін, мен не істеу керекпін деген ой этномәдениет арқылы қалыптасады. Этномәдени оқыту ұлттың ұлт болып, өзінің тілін, дінін толық менгеруіне жол ашады.

Елбасы Н.Назарбаев: «Біз демократия мен нарықтың экономиканы принципті тұрде жақтаймыз. Алайда, әр қоғамның өз ерекшелігі бар, ол қалай да ескерілуі тиіс қайталаңбас этномәдениетке, діни, тарихи қасиеттерге ие. Ал енді кімде-кім мұны түсінбесе, кімде-кім етжақындық және рухани тұрғыда өз халқының мәдени кейпінде болмаса, онда ол өз тамырын ғана жоғалтып қоймайды, сонымен бірге одан кез-келген басқа мәдениет теріс айналады. Бұл тұра мағынасындағы да, оның агрессияшыл көрінісі тұрғысындағы да мәнгүрттікке бастайтын тұра жол», - деп біздің қоғам үшін аса көкейкесті мәселе екенін халқына жеткізіп, өз пікірін айтты. Сондықтан да жаһандану аясында ұлт ретінде жойылып кетуге апарып соқтыруы мүмкін, рухани мәнгүрттіктен

сактану, оның алдын-алу шараларын бүгінгі күннен бастаған жөн. XXI ғасыр – бәсеке ғасыры екенін айтпаса да түсінікті. Бұл бәсекеде кім жан-жақты озық үлгідегі ескі мен жаңаны ұштастыру технологиясына ие болса, соның тасы өрге қарай домалап, өзінің заман талабына сай халқының рухын асқақтата алады. Бұл бағытта жақсының жақтарын сын көзben бақылап, зерделеп, өз төл мәдениетіміздің озық үлгілерімен ұштастыру шеберлігі осы этномәдени сабак барысында жоғары түсінікке ие болып, жақсы нәтижесі болары хақ. Жас қазак мемлекетінің тәуелсіздігін баянды ету үшін жоғарыдағы айтылған ұсыныс сөздерді ескеріп, Ахмет Байтұрсыновтың «Біз елді түзетуді бала оқыту ісін түзеуден бастауымыз керек» деген ұлағатты сөзін күн тәртібінен түспегенін ұмытпағанымыз жөн деп білемін.

Этномәдени сабактардың тәмендегідей байланысы мен мүмкіндіктері бар:

- тарихи сабактастық байланысы;
- этносаралық мәдени, рухани байланыстың маңыздылығы;
- өзге ұлттық құндылықтарды түсініп, жақсы жақтарын меңгеру;
- өз ұлтының мәдени деңгейі мен келешек ізгі мақсатын анықтай білуі, рухының көтерілуі;
- жаңалыққа бет алу, мәдени бәсекелестікке төтеп беру қабілетінің қалыптасуы;
- тілі мен дінінің асқақтауы, жоғары деңгейде дамуы;
- әлемдік өркениетке бағытталып, ұлттың өзін көрсете білуі;

осы тұрғыда этномәдени оқытудың барлық білім беру саласында алатын орны ерекше екенін ескере отырып, келешек мемлекетіміздің ізгілікті, құндылықты құрылымын одан әрі ұлттық негізде дамытудың маңызы зор екенін білеміз. Қазақтың айтулы қоғам қайраткері Мұстафа Шоқай былай дейді: «Ұлттық мәдениетten жұрдай рухта тәрбиеленген ұрпақтан халқымыздың қасиеті мен мұддесін жоқтайтын пайдалы азамат шықпайды». Ұлттық тәрбие, ұлттық білім беру – біздің ұрпақтан – ұрпаққа жеткізетін асыл қазыналарымыз. Халқымыздың ғасырлар бойы армандаған мәдени – рухани мұрағаттарымен тәлім – тәрбие саласындағы, білім беру жүйесіндегі ізденістерін этномәдени оқытуда әрбір ұстаздың алдына қойған мақсаты болуы бүгінгі күннің заман талабы.

Әдебиеттер:

1. Қазақ кеңес энциклопедиясы. Алматы 1973ж 3 том, 505-бет.
2. Шәмша Беркімбаева Егемен Қазақстан 11 желтоқсан 2002 ж
3. Н.Назарбаев «Ғасырлар тогысында» Алматы 2005ж
4. С.Қ.Қалиев. Қазақ этнопедагогикасының теориялық негіздері мен тарихы. Алматы «Білім» 2003ж
5. С.Қ.Қалиев. Қазақтың халықтық тәлім – тәрбиесінің ғылыми – педагогикалық негіздері. Алматы 1996ж
6. М.Қ.Қазыбаев. Өркениет пен ұлт. Алматы, Сөздік, 2001ж

ӨНЕР АРЕНАСЫНДАҒЫ ГРАФИКА

Графика – қара қалам, ак және қара соустар, тушь, қара ручкалардың пайдалануы арқылы заттың жалпы кескінін көрсететін өнер түрі. Графика өнерінің екі түрі бар. Олар: ак және қара. Ак түсті графикада қара түсті стендке ак түсті әр түлі графика элементтерімен орындалатын шығарма. Ал қара түсті графика керісінше ак түске қара түсті акварель немесе гуашь, тушь т.б қара түстегі өнімдерді пайдалануға болады.

Графиканың көп ғасырлық тарихы болса да, оның өнер аренасына келгеніне көп бола қойған жоқ.

Ежелден келе жаткан мемлекеттердің тарих парактарын аша отырып, графиканың өнерге келгендердің ең алғашқысы және ең көне, керемет қарқынды дамыған өнер екендігіне көз жеткіземіз. Оның айғағы болатын ежелгі тастарға салынған әр түрлі геометриялық фигураштарды пайдаланғандығы, өсімдіктер мен жануарлардың суреттерін сала отырып өздерінің тарихта басып өткен сатыларын және егін шаруашылығы немесе мал шаруашылығы, аң аулаумен шұғылданғандарын көрсететін туындыларды көруге болады. Олар бүндай графикада тек қана тасты ғана емес сонымен катар балшық ағаш сияқты заттарды пайдаланғанын көруге болады.

Десек те өнердің бұл түрінің жақын арада 18 ғасырдың соңы мен 19 ғасырдың бас кездерінде өнер аренасына келгендігін көреміз. Қазіргі таңда графиканың өте қарқынды дамығанын көруге болады. Өндірістің барлық түрінде графиканы пайдаланады, тіпті өндірілген затты жарнамалауда графиканың қарқынды дамығанын көруге болады.

20 ғасырда графиканың жаңа қырларының дамығанын көруге болады. Мысалы, графикаға көлеңкенің келуі, яғни, көлеңкенің қандайда бір затқа түсуі. Бұл түрғыда Ф. Валлатонның еңбегін айта керек. Оның шығармасы өз көрермендерін терең ойлануға итермелейді.

Графика элементтерінің негізгілері төртеу, олар:

- 1) сызықтық
- 2) штрихтық
- 3) дақтық
- 4) нүктелік

Осылармен қоса, қосымша он бір араласқан элементтер бар, олар:

- сызықтық және дақтық
- сызық және штрих
- нүкте және сызық
- нүкте және штрих
- дақтық және штрих
- дақтық және нүктелік
- сызық, нүкте және штрих
- нүкте, сызық және дақ
- нүктелер, сызық және штрих
- дақ, нүкте және штрих
- нүкте, сызық, дақ және штрих.

Әр графикалық шығармада пропорцияны сақтай отырып осы элементтердің барлығын өз ішіне алуы да мүмкін.

Сызықтық графика. Бұл графика түрінде негізгі графикалық элемент сызық болып есептеледі. Сызықтың көмегі арқылы әр түрлі пішіндердің формасын көрсету сияқты операциялар жасалады. Ол тек қана графикадағы форманы көрсету ғана емес, сонымен қатар суретшінің жан дүниесін көрсетеді. Сызықтық графика элементтерінің негізгі болып табылады.

Кейбір тарихшылар мен теоретиктер сызық – ежелден келе жатқан көптеген мемлекеттердің өнерінің дамуы дейді.

Сызықтың графикада өз туындыларымен өздерінің орнын қалдырган суретшілер және олардың еңбектері:

О.Бердселея «Аполлон, преследующий Дафну», А.Матис «Автопортрет», Ф.Воллотон, А.Лаптаев, әйгілі карикатура шебері О.Гульбранссонның «Мұғалім портреті», «Опуская все лишнее» 20 ғасырдан кейін П.Пикассо сызықтық графикада өзінің ерекше орнын қалдырды «Жас қызы» т.б.

Штрихтық графика. Штрихтық графиканың жекеленген түрін сирек пайдаланады. Бұл туралы А.М.Лаптев «Форманың фактурасын, қымылын білдіру үшін суретшінің штрихтық білімі терең болуы керек»-дейді. Графиканың бұл түрінің шеберлері: А.Ватто, А.Дюрер, В.Ван-Гог, Н.С.Салюкши, Г.Доре, М.А.Врубель. Әрине бұл суретшілер өнердің бұл түрімен ғана айналыспаган. Осылардың ішінде штрих өнерінде орны ерекшелері: В.Ван-Гог «Лодки в море у сен-мири», А.М.Лаптев «Рисунок первом» А.Кубин, Г.Лоссов, В.А.Фаворский, Н.В.Кузьмин, И.И.Шишкин, Р.Убеллоде және өз дәүірінің қас шебері А.М.Лаптевті графикадағы орнын ерекше айта кеткен жөн.

Графиканың бұл түрі маталарда кен қолданыс тапты. Дегенмен 18 ғасырда Францияда мата бетіне штрихтап салынған суретке тыйым салынды. 19 ғасырда қарама-қарсы штрихты өнердің түрін мата мен интерьерлерде кеңінен қолдана бастады. Бұнда графиканың ак және қара түстері де пайдаланылды.

Дақтық графика. Дақтық графиканың ең басты элементі болып, қара және ак түстер болып есептеледі. Дақтық графика өнерге силуэт түрінде келеді – қара силуэт ак фонда немесе ак силуэт қара фонда. Дақтық графика сызықтар мен штрихтарға қарағанда әлсіз. Ол тығыз, тегіс беттерде орындалумен ерекшеленеді.

Сұлба өнерінің ежелгі тарихы Ежелгі Грецияда профильді фигуналар болды (қызыл фигура қара фонда және қара фигуранық, қара фигура қызыл фонда болды).

Танымал орыс сұлба шебері 19 ғасырдағы граф Ф.П.Толстой және Е.М.Беледелерді айтуға болады. Осы кезеңда сұлба өнерімен шүғылданған графикадағы үлкен мамандар: К.А.Самов, А.Н. Бенуа, М.В.Добужинский және ерекше Г.И.Нарбут және Е.С.Кругликоваларды айта кеткен жөн. Олардың жұмыстарына қарап, сұлба өнерінің ұзакқа кеткенін түсунуге болады. Сұлба өнерінің түсінігі, ол көленкे бір немесе басқа фигурапардың көлеңкесі яғни сұлбасы. Сұлба графика өнерінің бір түрі болып есептеледі. Суретшіден шығармашылық қатынасты талап етеді. Сұлба өнерінің де өзіндік спецификациясы мен заңдары бар. Қашшалықты қара фигура болса да, суретші тек форманы шығару ғана емес, оның көлемін қарастыруы керек, оған қараганда фигураның сипатты моделін көру керек.

Нұктелік ғрафика. Нұктелік шешім әр-түрлі пішіндегі(дөңгелек) нұктелердің шешімімен болады. Бұл өнердің қағидасы (перо, кисть және басқа суретшінің құрал жабдықтарымен) із калдырып. Өнердің бұл түрі де графиканың басқа элементтері сияқты кен түрде дамыған. 18 ғасырда Ағылшындар тиянақты манерде дамығты. Ресей шеберлеріде өздерінің орындарын қалдырыды.

Текстильде нұктелік техниканы әр кезде «пико» деп айтады. «Пико» шығармаға қызықты фактура береді, әдемі әрі үлкен түстермен өткір үйлесімін табады. Сондықтанда өнердің бұл түрі өндірісте кең қолданыста. Эсіреле тоқыма өнеркәсібінде. Бұл өнердегі суретшілер Музее мен Ж.М.Жаккарданы айта кетеміз.

Ою-өрнекті, ақ-қара ғрафика. Ою-өрнектің принципі парақтагы графикалық шешімде жатыр. Әр қойылымда белгілі тапсырма, сондай-ақ ою-өрнектік (ритімдік үйімдастыру, жұмыстың жан-жақты тегістігі және форманың көлемі) әр туындыны ойланып жасайтын өнер. Сұрақ тек ою-өрнектің үйімдасқан сатысы. Ақ-қара ғрафика, ақ-қара бір түстегі түрді бере отырып, фигураның шешімін табатын ою-өрнек, графиканың жоғарғы сатысы. Эйтсе де студенттің алғашқы жұмысы ою-өрнек ғрафикасында берілген тақырыптан алшақтауы мүмкін.

Қыны шығарма студенттің ою-өрнекті қаралайым ғрафика элементтерін сақтай отырып фигураның шешімін табуында.

Қаз бетіндегі ғрафиканың ою-өрнектік фигураның пішінімен характеристикасына алып барумен басталады. Бұл ғрафиканың ою-өрнектік қағидалары мен негізін үйренуде жатыр. Ою-өрнек ғрафиканың үлкен көп шығармалары ғрафика шеберлерінің орындауымен орындалған. Солардың бірі Д.И.Митрохина. Ол ою-өрнек ғрафикасының шебері еді. Оның шығармаларын суреттей В.Гауф «Кішкентай шыбын» ақ сұлба қара фонда ал қара ақ фонда. Осылайша қызықты нұктелік шешімде орындалған шығарма жасады дейді.

Келесі қызықты, бұл жобада атақты ағылшын суретшісі Уолтер Крэннің «Линия и форма» деген жұмыстары толықтырады. Оның бұл жұмысы сзықтарды ритмдік композиция тенденциянда ұстай отырып жасады.

Материалдар мен құрал – жабдықтар. Суретшінің өте көп қолданатын құрал жабдығы бұрынғыдай қыл қалам – ең жұмсағанан ең қаттысына дейін. Бұл құрал арқылы акварельмен, туштапен, сұйық соуспен, сиямен, темперамен, лак және майлы бояу әр түрлі синтетикалық бояулармен жұмыс жасауға болады.

Қылқалам – ғрафиканың жұмыстарын жасауда көп тиімді, ыңғайлы сондай-ақ үлкен көлемді жұмыстарды жасауда – жіңішке сзықты еркін әрі ыңғайлы, тегіс жұмыстарды жасауда талтырмайтын құрал. Графикалық штрихтарды орындауда қылқаламның жұмысы шебер әрі еркін. Әрқашан қылқаламмен орындаған сзық көбірек «тірі» перога қарағанда, тағы қылқалам тұракты түрде қол қимылымен үндесіп жатады.

Қылқалам арқылы орындалатын техника түрлері өте көп солардың кейбіреулері:

Лессировка, пастоздық түр-түс салу, «құргақ қылқалам».

Лессировка деп – өте жіңішке бояу қабаты. Осы арқылы негіз жасалады. Лессировка акварельмен, туштап, лактар, темпераның жоғарғы сорттарымен жұмыс істелгенде өз әсерін береді.

Пастоздық бояу өзінің түсін жоғалуымен ерекшеленеді: көбінше түщіпен, темперамен, майлы бояулармен жұмыс жасалады.

Күргақ қылқалам да өзінше ерекші шеберлікті талап етеді және қылқалам оның бояуында еркін қозғалуы керек. Қылқаламның бұл түрімен жұмыс жасау суретшіге бояу кеуіп қалып түсін жоғалтқан уақытта оны қайта бастыру барысында айтарлықтай қиындықтар тудыруы мүмкін.

Қылқаламның жоғарғы бөлігі ластанып жұмысты кірлетіп, дақтармен нұктелер қалдыруы мүмкін.

Графикада жұмыс істеуге жарайтын барлық материалдар жарайды.

Атап айтқанда: акварель, тущь, чернила, темпера, уголь, қалам, пастель.

Әдебиеттер:

1. Ермолаева Л. П. Основы дизайнерского искусства. Москва «Гном и Д» 2001
2. Төлебиев Ә. Сурет сала білесіз бе? Алматы 1990
3. Әлмухамедов Б., Ж. Балкенов. Сурет салу және бояумен жұмыс істеу әдістері. Алматы, Мектеп 1987
4. Фостер У. Смешиваем краски. Москва АСТ-Астрель 2004.

ЭКОНОМИКА ФЫЛЫМДАРЫ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

БУХАРБАЕВ Ш.М., БУХАРБАЕВ А.Б.

ИНДУСТРИЯЛДЫ-ИННОВАЦИЯЛЫҚ САЯСАТ – ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТҮРАҚТЫЛЫҚТЫ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ НЕГІЗІ

Қазақстан Республикасының индустриялды-инновациялық саясатының басты мақсаты өнеркәсіпті тұтастай тұрғыдан да, сондай-ақ жекелеген өндірістер тұрғысынан да қайта құру болып табылады. Бұл өнеркәсіп өндірісінің құрылымында онды өзгерістерге қол жеткізуге, бүгінгі заман талабына сәйкес корпоративті құрылымдарды дүниеге әкелуге және ұзақ мерзімдік ынғайда сервисті-технологиялық экономикага көшу үшін негіз әзірлеуге тиіспіз дегенді білдіреді. Отандық өнеркәсіп өнімінің әлемдік нарықта бәсекелесуге қабілеттігіне қол жеткізу ең елеулі міндеттің бірі ретінде алға тартылып отыр. Бұл мәселелер әлемдік қаржы дағдарысына қарсы іс-шаралар қабылданған сайын айқындала түсуде.

Қазақстан көмірсутегі шикізаты мен қара және түсті металдар нарығын тұрақты түрде қалыптастыруды. Ендігі мәселе, экономика салаларын әртараптандыру, оны негұрлым жоғары өнімділік пен жаңа технологияларды қолдануға бағдарлау арқылы тұрақты экономикалық өсімге қол жеткізу болып табылады.

Сонымен, қазіргі кезде ұзақ мерзімді стратегиялық міндеттерді шешу мақсатында инновациялық кәсіпкерлікті дамыту, сондай-ақ ғылымды қажетсінетін және жоғары технологиялық өндірістерді құру күн тәртібінде тұрған өзекті шаралардың бірі болып табылады. Аталған шара экономиканың әр түрлі салаларының кәсіпкерлері үшін жұмыс істеп тұрған өндірістерді техникалық және ұйымдық жағынан жетілдіруге, сыртқы нарыққа бағдарланған жаңа өнім түрлерін жасауға мүмкіндіктер ашады.

Бүгінгі таңда, экономиканың шикізаттық емес бағытындағы салаларда жұмыс істейтін экспортқа бағдарланған бәсекеге қабілетті өндірісті құру және оны дамыту индустриялды-инновациялық саясатың негізгі бағыты болып отыр.

Қазақстан индустриялды-инновациялық даму бағдарламасына сәйкес экономиканың шикізаттық бағытынан, машина жасау мен өнеркәсіп жабдықтарын шығаруды жолға қойғаны баршамызға белгілі. Сондықтан да, индустриялық-инновациялық саясатты жүзеге асыру жөнінде келесідей атқарылуға тиісті міндеттер қойылуда:

- елдегі индустриялық-инновациялық күштерді қалыптастыру және нығайту. Бұл саладағы іс-шаралар Қазақстанның Даму банкі мен Қазақстандық инвестициялық және инновациялық қор мемлекет тарапынан жоспарланған жұмыстарды қаржыландыратын болады;

- мемлекеттік мекемелердің қызметін индустриялық-инновациялық дамудың мақсаттарына сәйкес қайта құру. Бұл – білім, ғылым, қаржы фискалдық және тарифтік саясатты жетілдіруді қажет етеді. Мұндағы көзге көрініп тұрган жаңа бағыт – экономиканың индустриясы мен инновациясын дамытуға жағдай жасау саясаты;

- индустриялық-инновациялық дамуды халық арасында насихаттау, мемлекеттік және жеке құрылымдар арасындағы түсіністік механизмін қалыптастыру.

Индустриялды-инновациялық саясат – бұл, мемлекет арқылы бәсекеге қабілетті тиімді ұлттық өнеркәсіпті және жоғары технологиялар индустриясын қалыптастыру үшін кәсіпкерлікке қолайлы жағдайлар жасау мен қолдау көрсететін шаралар кешені.

Қазіргі кезде Дүниежүзілік Банктің зерттеулері негізінде анықталған мемлекеттің индустриялық саясатына арналған үш тәсіл бар:

1. Инвестицияларды үйлестіру. Жеткілікті дамымаған нарық жағдайында фирмалар өндірістің кеңеюіне қарай құрылатын жаңа және неғұрлым сапалы өнімге сұраныстың шамасын бағалайтында жағдайда болмайды. Мемлекет өзіне инвестициялық жобаларды бірлесіп жүзеге асыру кезінде ғана компанияларға пайда әкелетін инвестиацияларды үйлестіру функциясын алады.

Инвестицияларды үйлестірудің осы моделін қолдану мемлекеттік және жеке институттарда белгілі бір әлеуеттің болуын болжайды, бұл көптеген дамушы елдер үшін қол жетімсіз.

2. Іскерлік ынтымақтастықты дамыту. Іскерлік ынтымақтастық жөніндегі белсенді мемлекеттік саясат шеңберіндегі бастамалар кәсіпкерлермен іскерлік байланыстарды нығайтуға мынадай бағыттарда тікелей бағытталуы мүмкін:

- сатып алушылардың мамандандырылған санаттары жаңа нарықтың орындарды қалыптастырады және өнім стандарттары бойынша ақпарат көзі болып табылады;

- жабдықтарды берушілер сонымен бірге өндірістік тәжірибе береді;

- ресурстарды берушілер өндірістің жаңа идеялары мен әдістерінің пайда болуына ықпал етеді, ал бәсекелестер жаңа идеялардың бай көзін ұсынады.

Фирмалар, сатып алушылар, жабдықтарды және ресурстарды, қызметтерді берушілер топтары, салалық қауымдастықтар, конструкторлық бюоролар және кооперация қағидатында жұмыс істейтін басқа да мамандандырылған үйымдар бір ғана өнірдің шеңберінде бірлесіп әрекет етеді.

Нарығы жеткілікті дамыған елдерге нарықты тереңдетудің және іскерлік ынтымақтастықты дамытудың кумулятивтік процесін қозғалысқа келтіру үшін катализатор (құрылуы бойынша ол мемлекеттік немесе жеке болуы мүмкін) қажет болуы мүмкін.

3. Нарықты алмастыру. Бұл тәсіл ел үкіметтерінің нарықты толығымен ығыстырып шыгару үмтүлісінде байланысты. Өнеркәсіптік өсуге дем беру үшін мемлекеттер нарықтың бағаны ақпаратпен және мемлекеттік секторда генерациялайтын бағамен алмастыру қызығушылығына бой ұсынуда. Бұл іс-шара өз нәтижесін сирек береді.

Әлемдік тәжірибелі ескере отырып, елімізде индустриялды-инновациялық саясатты іске асыру үшін инвестиацияларды үйлестіру мен

іскерлік ынтымақтастықты дамыту жөніндегі бастамаларға негізгі күшті жұмсау қажет. Бірақ Қазақстанда, жалпы нарықтық экономикалық елдерде бюджеттік қаражаттар жеке меншіктегі кәсіпорындарға қаржылық және инвестициялық қолдау көрсетуге бағытталмаған. Сол себепті, мемлекет нақты компанияларды тікелей қаржылық қолдай алмайды, дегенмен ол экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттыру мәселелерінде катализатор, яғни бастамашы бола отырып, жеке меншіктегі кәсіпорындарды инновациялық процестерге тартады. Сонымен қатар, өндірістік және бәсекелі әлеуетті құрып, оларды одан әрі жақсарта отырып, жаңғыртуға ықпал етеді.

Жалпы, индустриялды-инновациялық саясаттың көбінесе даму институттарының қолдауымен іске асатындығын дамыған елдердің тәжірибесі дәлелдеп отыр. Әлемнің алдыңғы қатарлы елдері Жапония мен Германия даму институттары қоғамдық инфрақұрылымды дамытуға арналған жобаларды қаржыландыруды дәстүрге айналдыrsa, Онтүстік Корея мен Қытайдың даму банктегі негізінен экономиканың қайта өндеуші салаларын қаржыландырумен айналысып келеді.

Осы тұрғыдан алғанда, Қазақстанда да даму институттарының отандық экономиканы дамытуда, елімізде қабылданған индустриялды-инновациялық бағдарламаны, Президенттің жыл сайынғы жолдауларынан туындаған міндеттерді орындауда атқаратын ролі басым екендігі белгілі. Мысалы, «Қазақстанның Даму банкі» АҚ өнеркәсіптің шикізатқа жатпайтын салаларында бәсекеге қабілетті және экспортқа арналған өндірістерді, өнеркәсіптік, энергетикалық, көліктік және телекоммуникациялық инфрақұрылым нысандарын құруға және оларды жаңғыртуға арналған жобаларды ұзак мерзімді қаржыландыру бойынша қызметтің тұр-тұрін ұсынуда. Қазақстанның Даму банкінің мәліметтеріне карағанда, ол қаржыландыратын инновациялық жобалардың көбі Қазақстанда алғаш рет жүзеге асырылып отыр. Өткен жылы ҚДБ-нің инвестициясы нәтижесінде бес жоба іске қосылды. 2009 жылы ҚДБ 8 коммерциялық банк бойынша 19 жобаны 345 млн. АҚШ доллары көлемінде қаржыландырган.

Осындай іс-шаралар аясында Қазақстан инновациялық дамудың ұлттық жүйесін біртіндеп қалыптастырып келеді. Қазіргі уақытта өнеркәсіп саласын дамыту барысында кластерлер желілерінің құрылуына мемлекет тарапынан көп қолдау көрсетілуде. Кластерлер таяу орналасқан кәсіпорындарды бір орталыққа шоғырландыра отырып, тізбектелген технология бойынша соңғы өнім шығаруға қол жеткізудің бірегей тәжірибесі болып табылады.

Қазақстанның ғылыми-технологиялық секторы үлкен әлеуетке ие, ол әлеует елдің әлеуметтік-экономикалық даму мақсаттарына барынша жұмсалады да, әлемдік тәжірибеде сыннан өткен инновациялық даму тәсілдері біздің елімізде де қолданысқа енетін болады.

Бұл тәсілдердің алғашкысы технология мен құрал-жабдықтардың халықаралық рыногын тартуға келіп тіреледі. Оның негізгі тетіктері трансферт және технологияны бейімдеу орталықтары, лизинг бойынша құрал-жабдық алу, франчайзингті қолдану, бірлескен кәсіпорындар құру үшін мүмкіндіктерді кеңейту.

Екінші тәсіл төл ғылыми-техникалық әлеуетті арттыруға негізделеді. Бұл бизнес-инкубаторларды, технопарктерді, ғылыми-техникалық

өнімдерді түпкілікті өнім деңгейіне жеткізетіндей етіп өндійтін орталықтарды қоса қамтитын мамандандырылған венчурлық инфрақұрылымды талап етеді.

Сонымен, индустриялды-инновациялық саясат ел экономикасындағы шикізаттық бағытты ауыстырып, экономика дамуындағы жүйелі ілгерілеуге, шикізаттық емес саладағы өндірістерді құруға, сондай-ақ жұмыс істеп тұрған өндірістерді техникалық жағынан жетілдіруге, өнім түрлерінің көбеюіне және жаңа жұмыс орындарының айтарлықтай өсуіне мүмкіндік береді.

Елдің индустриялды-инновациялық өсуін қамтамасыз ету, сондай-ақ өркендең жатқан экономиканың мұқтаждарын қанағаттандыру мактабы – шикізаттық емес саладағы өндірістерді құру және оны жаңарту – мемлекеттің ұлттық экономиканы дамытудағы құралы және объекті болып саналатынын көрсетеді.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасы Президентінің «Жаңа онжылдық – Жаңа экономикалық өрлеу – Қазақстанның жаңа мүмкіндіктері» атты Қазақстан халқына 2010 жылғы Жолдауы
2. Қазақстан Республикасының индустріалдық-инновациялық дамуының 2003-2015 жылдарға арналған стратегиясы. ҚР Президентінің 2003 жылдың 17 мамырындағы Жарлығымен бекітілген, Астана.
3. Қазақстан Республикасының әлеуметтік-экономикалық дамуы. Қазақстан Республикасы Статистика Агенттігінің ай сайынғы ақпараттық-тадамалы журналы. Қаңтар-ақпан, 2010 жыл.
4. «Ақтөбе облысының 2009 жылғы әлеуметтік-экономикалық даму қорытындысы және 2010 жылға арналған міндеттері туралы» Ақтөбе облысы әкімінің есебі // Ақтөбе газеті, №17-18. 03.02.2010 жыл.
5. ҚР-дағы инвестициялық қызмет. Статистикалық жинақ: Астана – 2009.
6. Қазақстанның ғылыми және инновациялық қызметі. Статистикалық жинақ: Астана – 2009

RESUME

Industrial-innovation policy- is the policy in which the state makes conoletions and support for competitible national enterprise and forms highly technological industry.

ИЗГАРИНА Г.К.

СПЕЦИФИКА ИНФЛЯЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Инфляция в Казахстане обладает характерными особенностями, связанными со спецификой республики в экономическом и социальном аспектах развития в до - и послесоветский период. Прежде всего, она развивается в обстановке резкого спада производства.

Другой особенностью инфляции в Казахстане является то, что она возникла из состояния «подавленной» инфляции, когда цены на товары и услуги были искусственно низки, но имелся их значительный дефицит. Состояние «подавленной» инфляции создает внешнюю видимость макроэкономического равновесия, поддерживаемого неприемлемыми для нормальной экономики методами – тотального дотирования убыточных производств, отраслей. Процесс сопровождался накоплением значительных денежных средств у предприятий, организаций, населения, на которые нельзя было приобрести продукцию производственно-технического и потребительского назначения. По своей сути это инфляция спроса, т.е. повышенный спрос хозяйственных агентов и населения не мог быть удовлетворен со стороны предложения.

Важной особенностью развития инфляции в республике является высокая степень монополизма в экономике, что связано с наличием крупных предприятий, работавших на потребности экономики Советского Союза. Крупные сырье добывающие, металлургические, химические, машиностроительные предприятия не имеют аналогов в республике и не создают конкурентной среды, присущей рынку.

Следующей особенностью является сырьевой характер народного хозяйства Казахстана, что обуславливает зависимость внутреннего рынка по потребительским товарам от внешних рынков. В данном случае инфляция генерируется за счет двух составляющих. Во-первых, удорожание импортируемой продукции за счет таможенных пошлин. Во-вторых, разницей в стоимости и соответственно в ценах на сырьевую продукцию, с одной стороны, и готовые потребительские или инвестиционные товары – с другой. Данный фактор проявляется через состояние платежного баланса государства – его отрицательное сальдо. Сбалансирование достигается за счет внешних займов, распродажи активов, снижения официальных валютных резервов государства. Однако названные меры нарушают макроэкономическую стабильность в экономике, требуют крупных внутренних вложений денежных средств на достижение хозяйственной стабильности и вызывают новую волну инфляции.

Развитию инфляции в Казахстане способствовало поспешное проведение таких финансовых и социальных мероприятий, как введение новых налогов, вызывающих инфляционный эффект – налога на добавленную стоимость с первоначальной ставкой в 28 % , акцизов, экспортных и таможенных пошлин, отчислений средств, включаемых в себестоимость продукции, в Фонд преобразования экономики,

Налог на добавленную стоимость в странах с развитой рыночной экономикой служит инструментом сдерживания излишнего инвестиционного спроса, переключение его на потребительский. Это необходимо, чтобы не допустить кризиса перепроизводства. В Казахстане сейчас, при резком падении инвестиционного спроса, дополнительное его сокращение под влиянием действия НДС еще больше усугубляет проблему накоплений и является фактором снижения инвестиций в народное хозяйство.

Существенной особенностью инфляции является ее отражение в деформированном состоянии рынка в Казахстане. Неготовность большинства структур единого народнохозяйственного комплекса к восприятию форм и методов рыночного самоуправления привела к результатам, обратным ожидаемым

Либерализация цен, имевшая целью достижение упорядочения их структуры и соотношения в общей структуре обернулась обвальным их ростом в сотни и тысячи раз и еще большими диспропорциями в соотношениях цен на отдельные виды товаров, услуг.

Разрешение коммерческой деятельности гражданам, организациям и предприятиям для достижения оперативности движения товаров, улучшения снабжения, удовлетворения спроса рыночными методами вызвало разгул спекуляции, привело к неуправляемым процессам перераспределения. Этот процесс приобрел стихийный, неуправляемый характер, чему способствует ослабление контроля со стороны государственных органов, игнорирование законодательства коммерческими структурами и т.д.

Политические и психологические факторы инфляции связываются с поведением населения, хозяйствующих субъектов относительно обстановки, складывающейся в государстве. Политическая нестабильность, недоверие населения к правительству, политические кризисы, неуверенность в будущем нарушают естественное функционирование денежного обращения, приводят к «бегству» от денег, что усиливает спрос на не обесценивающиеся активы, иностранную валюту, золото. Психологическое состояние «ожидающей» инфляции вызывает ажиотажный спрос, закупку товаров впрок, что порождает дефицит и соответствующее повышение цен.

Инфляция в Казахстане в апреле 2010 года составила 0,7%, с начала года - 3,6%, в годовом выражении (апрель 2010 года к апрелю 2009 года) - 7,1%, среднегодовая (январь-апрель 2010 года к январю-апрелю 2009 года) - 7,2%.

Согласно официальным прогнозам, инфляция в Казахстане в 2010 году ожидается на уровне 6-8%.

В 2009 году в Казахстане инфляция в годовом выражении (декабрь 2009 года к декабрю 2008-го) составила 6,2%.

Инфляция в Республике Казахстан в июле 2010 года составила 0,2%, сообщает Агентство РК по статистике.

Непродовольственные товары за прошедший месяц подорожали на 0,3%, платные услуги — на 0,2%. Индекс цен на продовольственные товары составил 100%.

В прошлом месяце снижение цен отмечено на молоко на 2%, яйца — на 5%. Уровень цен на фрукты и овощи стал ниже на 1,2%, рис — на 0,5%, сахар — на 0,3%.

Повышение цен зафиксировано на мясо птицы на 1,9%, чай — на 1%, гречневую крупу — на 0,9%, масло животное — на 0,5%, хлеб — на 0,3%.

Также наблюдается рост цен на товары личной гигиены: моющие и чистящие средства составил по 0,3%, медицинские препараты, строительные материалы — по 0,4%, табачные изделия — 0,6%.

Цены на бензин выросли на 0,5%.

В сфере жилищно-коммунальных услуг тарифы на горячую воду увеличились на 0,5%, газ, транспортируемый по распределительным сетям — на 1,3%, сбор мусора — на 1,6%. Агентство также отмечает, что подорожали услуги здравоохранения на 0,7%, ресторанов и гостиниц — на 0,8%, железнодорожного пассажирского транспорта — на 4,7%. А услуги связи, наоборот, подешевели на 4,4%.

Анализ причин и особенностей инфляции в Казахстане позволяет выработать соответствующую дефляционную политику, а также механизм реализации, т.е. методы, способы, приемы противодействия инфляции, комплексно и целенаправленно действовать на очаги ее возникновения.

Необходимо отметить следующие условия преодоления инфляции:

- 1) чем выше уровень инфляции, тем труднее с ней бороться;
- 2) все пути снижения инфляции являются антисоциальными, т.е. болезненны для подавляющего большинства населения;

Комплекс мероприятий по преодолению инфляции включает воздействие на разные стороны производственно-экономической, социальной, правовой, институциональной сфер функционирования общества, хотя решающей из них является базовая, производственно-экономическая.

Рассмотрим методы преодоления инфляции.

Преодоление инфляции спроса достигается относительно рядовыми макроэкономическими методами использования денежной и фискальной политики.

Антиинфляционная политика включает различные методы ограничения денежного предложения:

- 1) уменьшение объема денежной массы в обращении через сокращение налично-денежной эмиссии Национальным банком;
- 2) увеличение учетных ставок за централизованные кредиты в целях удорожания кредитных ресурсов и снижение их доступности
- 3) увеличение резервных требований центрального банка к коммерческим банкам для ограничения кредитной экспансии коммерческих банков;
- 4) прямое сокращение кредитов центрального банка в тех же целях.

Теоретически можно преодолеть инфляцию путем прекращения кредитной эмиссии, но в наших условиях только ценой остановки производства; сокращение эмиссии, приводящее к спаду производства при достижении критических величин в жизненно важных отраслях хозяйства или под давлением определенных социальных групп вынуждает правительство возобновить эмиссию, после чего происходит

очередное повышение цен. Этот процесс последовательно повторяется: отсутствие рыночной конкуренции на микро уровне и неразвитость рыночной среды приводят к возникновению инфляционных волн. При сохранении подобной экономической политики в расчете только на включение автоматических рыночных механизмов ситуация воспроизводится бесконечно долго и приводит к разрушению экономического потенциала страны.

Антиинфляционная фискальная политика проводится путем увеличения налогов, сокращения государственных расходов и, на основе этого, снижение дефицитов государственного бюджета.

Налоговая антиинфляционная политика заключается в сокращении налогового бремени, особенно косвенного налогообложения. Косвенные налоги имеют инфляционный характер, поскольку увеличивают цены, сокращают спрос. Другим вариантом действия высоких налогов является их давление на производство, что ограничивает предложение. И третье, значительное налоговое бремя, как правило, связывается с действием множества налогов, усложняющих налоговую систему, что приводит к уклонению от налогов. Поэтому при инфляции, предпочтительнее простая и надежная налоговая система. Сокращение государственных расходов предполагает распространение этого процесса как на бюджетную, так и на сферу материального производства в отношении государственных предприятий и организаций. В последнем случае антиинфляционные меры касаются второй составляющей инфляции – инфляции издержек, или производителей.

Для преодоления инфляции, связанной с издержками производства, требуется преодоление спада производства. Это требует усиления мотивационных стимулов производительного труда, заинтересованности в его эффективных результатах, восстановление производственной трудовой деятельности в качестве приоритетной. Это достигается на основе развития частного производственного сектора, где связь между трудовыми усилиями и результатом непосредственная. Государство поощряет этот сектор путем обеспечения благоприятного правового и экономического режима его функционирования. В государственном же секторе стимулирование эффективности труда обеспечивается на основе совершенствования тарифной системы оплаты труда и разнообразных систем поощрения за достижение необходимых показателей и критериев эффективности производства.

Необходимый элемент в системе мер по преодолению инфляции – создание механизма рыночной конкуренции и механизма экономической ответственности предприятий, организаций всех форм собственности и всех организационно-правовых видов. Антиинфляционное действие названных механизмов сводится к схеме: «снижение издержек – снижение цен - сохранение массы прибыли за счет роста производства - увеличение предложения – удовлетворение спроса».

Создание механизма конкуренции связано с проведением антимонопольных мероприятий, развития разных форм собственности, законодательным обеспечением их равенства в хозяйственно-финансовой деятельности.

Механизм банкротства требует последовательных организационных, экономических и финансовых мер по преобразованию убыточных

производств, включающих в себя восполнение объема и номенклатуры выпускаемой продукции, трудоустройство или переобучение работников, реконструкцию предприятий, финансирование мероприятий.

Наиболее радикальным средством воздействия на инфляцию является установление контроля цен и заработной платы в рамках государственного регулирования экономики.

Выбор масштабов регулирования цен и заработной платы определяется в программах краткосрочной политики и варьируется в широких пределах в зависимости от уровня инфляции, темпов производства, потребностей социальной защиты населения.

Принципиально важным является одновременное ограничение обоих факторов – заработной платы и цен. Раздельное ограничение не может привести к успеху по следующим соображениям.

Регулирование только цен при снятии ограничений на оплату труда, равно как и отставание в темпах роста, приводит к появлению разнообразных дефицитов и, как показывает опыт, к подавленной инфляции.

Регулирование (или преимущественное регулирование) только заработной платы с целью сокращения спроса, а также влияния на уменьшение инфляции производителей (продавцов) не может радикально улучшить ситуацию.

Во-первых, предполагаемое накопление средств предприятий, организаций за счет ценового фактора не может быть реализовано в воспроизводственном процессе при подавлении основного его фактора - трудового, при капитализации упомянутых средств из-за ослабления (даже отсутствия) стимулирующих мотивов трудовой активности участников процесса.

Во-вторых, получают развитие нелегальные способы получения доходов, в обход официально регистрируемых для возможной реализации номинального ценового объема появившегося на рынке продукта; при попытках проведения ограничений в национальной денежной наличности для обмена начнет привлекаться иностранная валюта, усилиятся бартерные операции; ужесточение контроля источников незаконных доходов приведет к дополнительным затратам государства на содержание соответствующих органов.

В-третьих, затруднения с реализацией произведенного продукта в назначенных рыночных ценах внутри страны повлекут за собой дополнительный вывоз его за пределы республики, что в условиях внутреннего недопотребления нежелательно; ввиду посредственного качества отечественных товаров и насыщенности внешних рынков реализация этих товаров возможна по ценам ниже мировых, что приведет к потерям для национальной экономики.

Перечисленные сценарии развития событий в том или ином сочетании способны усугубить ситуацию с кризисом, привести экономику республики к дальнейшей дестабилизации.

Представляется более целесообразным совместное последовательное регулирование цен и заработной платы. При этом ценовое регулирование может осуществляться в виде ограничения рентабельности. В первую очередь это относится к базовым, исходным видам продукции: нефть, уголь, газ, электро - и теплоэнергия, зерно, хлопок, другая первичная

сельхозпродукция. Именно их стоимость закладывается в основание всей пирамиды цен продукции последующих технологических переделов.

Продукция предприятий-монополистов должна жестко ограничиваться по уровню цен, и любое их повышение является предметом тщательного анализа со стороны государственных органов ценообразования.

Регулирование заработной платы осуществляется от исходного (достигнутого) уровня в жесткой зависимости от реального увеличения производительности труда, поскольку приrostы ставок номинальной заработной платы, равные темпам роста производительности труда, являются по своему характеру не инфляционными.

В целом процесс регулирования цен и заработной платы должен осуществляться путем тщательного обоснования и согласования шагов по изменениям в уровнях ставок заработной платы и цен на совместных обсуждениях профсоюзов, представителей администрации предприятий и правительства. Компромиссные соглашения по уровням оплаты труда и цен должны выдерживаться в течение определенного соглашением краткосрочного периода.

В этих условиях инфляция будет иметь управляемый характер и возможно постепенное снижение ее темпов.

Литература:

1. Амосов А. Особенности инфляции и возможность противодействия ей// Экономист.–2003.–№1.
2. Берентаев К. Инфляционная волна в Казахстане//Финансы Казахстана 2003
3. Братищев И., Крашенников С. Антиинфляционная политика: механизм реализации // Экономист.–2003.–№3.
4. Введение в рыночную экономику: Учеб. Под ред. А.Я. Лифшица, И.Н. Никулина.– М., 1999.
5. В.Д.Мельников. Государственное финансовое регулирование экономики Казахстана – Алматы, 1995
6. Долан Э, Линдсей Д Макроэкономика.– СПб, 2000.
7. Кожанулова А. Финансы Казахстана 11/2004 Инфляция и учет основных средств
8. Л.М. Музапарова, М.У. Спанов Финансы Казахстана 4/2004 Макроэкономические показатели Казахстана
9. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика. В 2 т.: Пер. с англ. Т. 1.–М, 2000.
10. Морозов А.А. Казахстан за годы независимости. Под общ. Редакцией Султанова Б.К. Научно-популярное издание. – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2005
11. Нацагентство РК Экономика и право Казахстана 11/2003 Индекс потребительских цен и инфляция
12. Под редакцией Ильясова К.К. Финансово-кредитные проблемы развития экономики Казахстана - Алматы, 2002
13. Протас В.Ф. Макроэкономика. Структурно-логические схемы: Учеб, пособие.– 1991.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СИСТЕМЫ РАЗВИТИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКИХ РЕСУРСОВ В КОММЕРЧЕСКИХ БАНКАХ

В основных разделах банковского менеджмента - экономическом, организационном, социальном, психологическом, правовом - мотивация трудовой деятельности сотрудников банка становится все более актуальной. В условиях понижения доходности банковских операций и ужесточения конкуренции именно в мотивации сотрудников, могут быть найдены те резервы, которые позволят банку не только пережить трудные времена, но и создать предпосылки для развития и процветания в будущем.

Сейчас среди бизнесменов и банкиров складывается мотивационный механизм, во многом отличный от господствующего в среде бизнеса развитых капиталистических стран. Согласно некоторым исследованиям в мотивации британских предпринимателей доминирует стремление к профессиональному самосовершенствованию, гордость за нетрадиционное решение проблем, желание сохранить необходимый баланс между работой и частной жизнью. Для руководителей финансовых институтов характерна принципиально иная мотивация. В отличие от британских бизнесменов, в значительной степени подвергшихся цивилизованной бюрократизации и явно стремящихся в любой ситуации сохранить джентльменский образ жизни, для отечественных банкиров рынок стал своеобразным видом спорта, где они реализуют свою потребность в борьбе, свое стремление к победе, свое желание доказать себе самим свое превосходство над другими. Они с трудом принимают корпоративные правила игры и любые формы зависимости, для них очень важен мотив власти.

Такие мотивы, как деньги ради денег, успех ради успеха и власть ради власти большинству банковских руководителей чужды совершенно. Они считают, что власть — это, прежде всего и больше всего ответственность за людей, это обязанность идти на конфликт, а не только на мирное сосуществование. Зарубежные социологические исследования показывают, что стремление к доминированию, способность к инициативе и уверенность в себе позитивно коррелируются с успехом в бизнесе. Напротив, ориентация на жизнь с высокой степенью релаксации и без стрессов в приятной рабочей атмосфере является негативным фактором для делового успеха [33].

Руководители не всегда четко представляют, какие мотивы стимулируют их подчиненных на эффективную работу. Эта проблема присуща многим организациям и предприятиям во всем мире. Исследования, проведенные в организациях Западной Европы и Америки, показали, что руководители часто переоценивают значимость для работников «базовых мотивов», таких как зарплата, безопасность, надежность и недооценивают внутренние стимулы к работе - самостоятельность, творчество, желание достичь высоких результатов. Так, при выборе из десяти основных факторов удовлетворенности работой их подчиненных руководители на первые места выделили: хорошую зарплату, надежность рабочего места, возможность

должностного роста, хорошие условия труда. Когда отвечали сами работники, они на первые места поставили такие факторы: человеческое признание, владение полной информацией, помошь в личных делах, интересная работа.

Проведенный опрос руководителей подразделений Народного Банка Казахстана показал идентичность результатов, то есть наши руководители, также как и их зарубежные коллеги недооценивают внутренние потребности работников в отношении к труду. Интересно отметить, когда руководители сами отвечают за себя, что их побуждает к эффективной деятельности, то они, как и работники, приоритет отдают второй группе факторов.

Более дифференцированный анализ мотивов к труду выявил, что существуют принципиальные отличия у работников мужчин и женщин, а также у разных возрастных групп работников Народного Банка. Для мужчин наиболее значимым мотивом является содержание и характер труда. Для молодых специалистов банка большое значение имеет возможность совмещать учебу и работу. Для женщин, имеющих семью, значимой является возможность проводить организованно семейный досуг, отдых совместно с детьми.

Сотрудник должен обладать известной свободой действий, иметь возможность самостоятельного выбора путей решения задачи, и, в то же время, должен жестко вписываться в существующие технологии, при этом хорошо понимая не только цели своей деятельности, но и цели своего подразделения, а также цели и приоритеты банка в целом.

В каждом банке должны существовать многочисленные формы поощрения. Некоторые полагают, что основной формой поощрения можно считать продвижение по службе, потому что это повышает статус работника, дает ему более широкие полномочия, высокую заработную плату и прочие льготы. Другие считают, что самое хорошее вознаграждение - это материальное: прибавление зарплаты, выплаты премий и специальных дополнительных сумм, что это практически единственная самая важная форма. Формой вознаграждения может быть назначение на работу в очень хорошее место или на хорошую должность, а также официальные награды, премии, ценные подарки, похвальные и почетные грамоты, общественное признание или просто доброе слово со стороны коллег или начальства. Обучение, в особенности за границей, тоже рассматривается как форма поощрения. В некоторых странах работа в государственном банке имеет высокий статус, и сама по себе считается поощрением работника. В других странах банковское дело мало престижно.

Большинство организаций пытаются достичь программой поощрения трех целей:

- привлечь нужное количество новых высококвалифицированных работников;
- сохранить необходимых работников;
- мотивировать всех работников, пробудить в них интерес к трудовым достижениям, к повышению профессионального уровня, мотивировать руководителей к достижению важных результатов, к серьезным программам совершенствования, к созданию резервов на будущее.

Литература:

1. Указ Президента Республики Казахстан, имеющий силу Закона, «О Национальном банке Республики Казахстан» от 30.03.1995 год. (с учетом изменений и дополнений).
2. Указ Президента Республики Казахстан, имеющий силу Закона, «О банках и банковской деятельности в Республике Казахстан» от 31.08.1995 год. (с учетом изменений и дополнений).
3. Захаров В.С. Некоторые аспекты управления персоналом и банковское образование//Банки Казахстана.- №3.- 2008.
4. Комисаров Г.П., Управление деятельностью коммерческого банка //Банки Казахстана.- №5.- 2008.
5. Шалабай С.И., Шалабаев М.И. Финансовый менеджмент и конкурентоспособность банков Республики Казахстан. Алматы-Экономика, 2008.
6. Лисак Е.Б. Некоторые аспекты современного кадрового менеджмента в банках // Банки Казахстана, №2. – 2007.

БІЗДІҢ АВТОРЛАР – НАШИ АВТОРЫ

ФРИЗЕН Д.Я.

к.и.н., старший преподаватель кафедры «Истории Казахстана» Актюбинского государственного педагогического института

АБИЛЬДАЕВА К.М

к.пед.н., доцент Актюбинского университета НМЛ
С. Баишева

РСАЛИЕВА Ж.А.

С.Бәйішев ат. Ақтөбе университетінің 2 курс магистранты

САЛОВА С.А.

д. филол.н., профессор кафедры русской литературы и фольклора Башкирского государственного университета

КАСЫМОВА О.П.

д. филол.н., доцент Башкирского государственного университета

ХАЙДАРОВА Э.Р.

магистрант 1^тг.о. филологического факультета Башкирского государственного университета

ИСАКОВА С.С.

филол.ф.д., Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік университетінің профессоры

ЖАЛАЛОВА А.К.

Преподаватель английского языка Западно-казахстанского государственного медицинского университета им. М.Оспанова

ЕРМЕКБАЕВА Г.Ф.

С.Бәйішев ат. Ақтөбе университетінің 2 курс магистранты

ҮЙКАСБАЕВА Б.Б.

к.ф.-м.н., доцент кафедры Естествознания и технических дисциплин Актюбинского университета им. С. Баишева

ИСАКОВА А.С.

Қазак-американ университетінің оқытушысы

ӘЗИ Е.А.

С.Бәйішев ат. Ақтөбе университетінің 1 курс магистранты

ЕГІЗБАЕВА Л.Е.

С.Бәйішев ат. Ақтөбе университетінің 1 курс магистранты

СҰЛТАН Ж.

филол.ф.к., С.Бәйішев ат. Ақтөбе университетінің аға оқытушысы

СЕИЛХАНОВА Р.Б.

к.ф.-м.н., доцент кафедры Естествознания и технических дисциплин Актюбинского университета им. С. Баишева

КОНЫСБАЕВА Ж.О.

к.тех.н., ст. преподаватель кафедры «Дизайн» Актюбинского университета им. С. Баишева

БАРБОСЫНОВА Г.Е.

ст. преподаватель кафедры «Дизайн» Актюбинского университета им. С. Баишева

НАКИПБЕКОВА А.Н.

ст. преподаватель кафедры Дизайн Актюбинского университета им. С. Баишева

НОФАЕВ К.Б.

С.Бәйішев ат. Ақтөбе университеті, Дизайн кафедрасының аға оқытушысы, Қазақстан суретшілер одағының мүшесі
С.Бәйішев ат. Ақтөбе университеті, Дизайн кафедрасының аға оқытушысы

БУХАРБАЕВ Ш.М.

экон.ф.к., доцент. С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті Есеп және қаржы кафедрасының менгерушісі

БУХАРБАЕВ А.Б.

С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті колледжінің оқытушысы

ИЗГАРИНА Г.К.

ст. преподаватель кафедры Учета и финансов Актюбинского университета им. С. Баишева

БЕГАЛИНА С.Б.

магистрант 2 курса Актюбинского университета им. С. Баишева

**«С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университетінің
Хабаршысы» ғылыми журналы (ҚР
Мәдениет, ақпарат және спорт министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитетінің бұқаралық ақпарат құралының
есепке қою туралы 2004 жылдың 29-қаңтарындағы № 4645-Ж
күеллігі берілген) қазақ, орыс, ағылшын және қытай тілдеріндегі
ғылыми мақалаларды қабылдайды**

Ресімделу талаптары:

1. Мақала 14 кегльдегі Times New Roman қарпімен арасына бір интервал қалдыра отырып, электронды түрде көлемі 15 бетке дейін: шет сзықтары: сол жағынан – 30 мм., қалғандары – 20 мм.; пайдаланылған әдебиеттерге тік жақша [1] арқылы сілтеме жасалынып, дереккөздер тізімі ретіне қарай мақала соңында «Әдебиеттер» деген атаумен берілуі қажет.
2. Мақаланың қысқаша түйіні қазақ (орыс) және ағылшын тілінде;
3. Автордың суреті (электрондық түрінде);
4. Кафедра отырысының хаттамасынан көшірме (С.Бәйішев ат. Ақтөбе университетінің оқытушыларына)
5. Маманның 1 пікірі немесе мақаланы жариялау жөніндегі сараптама қорытынды (қалғандары үшін)
6. Автор туралы мәлімет: аты-жөні, жұмыс орны, ғылыми дәрежесі мен атағы; мекен-жай, телефоны, e-mail.

Материалдар томендегі мекен-жайда қабылданады:

030000, Ақтөбе қаласы
Ағ.Жұбановтар көшесі, 302 а
тел.: 8(7132) 97-47-01, факс 8(7132) 52-36-00
e-mail: edu.usb@mail.ru

**Научный журнал «Вестник Актюбинского университета им. С.Баишева»
(свидетельство о постановке на учет средства массовой информации № 4645-Ж от 29.01.2004 г.) принимает научные статьи на казахском, русском,
английском и китайском языках.**

Необходимо представить:

1. Текст статьи в электронном варианте объемом не более 15 стр., напечатанный через один интервал, шрифт Times New Roman, кегль 14; поля страниц: слева – 30 мм., остальные – 20 мм. Ссылки на использованные источники следует приводить в квадратных скобках [1]. Сами источники – в конце статьи под заголовком «Литература».
2. Резюме (на каз., рус., англ. языках в зависимости от языка статьи).
3. Фото (в электронном варианте).
4. Выписку из протокола заседания кафедры (для преподавателей Актюбинского университета им. С.Баишева)
5. 1 рецензию специалиста или экспертное заключение о возможности опубликования (для остальных)
6. Сведения об авторе: Ф.И.О., место работы, ученая степень, звание (при наличии); домашний адрес, телефон, e-mail.

Материалы для публикации принимаются по адресу:

030000, г.Актобе
ул. Бр.Жубановых, 302 а
тел.: 8(7132) 97-47-01, факс 8(7132) 52-36-00
e-mail: edu.usb@mail.ru

С.БӘЙШЕВ АТЫНДАҒЫ АҚТӨБЕ УНИВЕРСИТЕТИНІҢ ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК АКТЮБИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ С.БАИШЕВА

Қазақ, орыс, ағылышын және қытай тілдерінде уш айда бір рет шығарылады

Выпускается один раз в три месяца на казахском, русском, английском и китайском языках

Формат А4

Заказ № 224

Көлемі 12,5 баспа табак

Таралымы 100 дана

Объем 12,5 печ.л.

Тираж 100 экз.

Басуға қол қойылды: 28.08.2010 ж.

Редакцияның мекен-жайы: 030000, Ақтобе қаласы, ағайынды
Жұбановтар кошесі, 302А

Адрес редакции: 030000, г. Актобе; ул. Братьев Жубановых, 302А
тел. 97-47-01, 52-36-00

С.БӘЙШЕВ АТЫНДАҒЫ АҚТӨБЕ УНИВЕРСИТЕТИ

® ЖУРНАЛ НАБРАН И СВЕРСТАН В МЕТОДИЧЕСКОМ ЦЕНТРЕ
АКТЮБИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ С.БАИШЕВА

Жарияланған мақала авторларының пікірі редакция көзқарасын
білдірмейді.

Мақала мазмұнына авторлар жауап береді.

Колжазбалар онделмейді және авторға қайтарылмайды.

Опубликованные материалы авторов не отражают точку зрения
редакции.

Авторы несут ответственность за выбор и представление фактов.
Рукописи не редактируются и не возвращаются.

